

Tartu Ülikool

Usuteaduskond

Religiooniuuringute eriala

Immanuel Volkonski

Põrandaaluse kristliku kirjanduse levitamine ENSVs

Magistritöö

Juhendaja: Atko Remmel, PhD

Tartu 2018

Sisukord

Sissejuhatus	3
Uurimisküsimused.....	4
1. Ülevaade allikatest ja meetodist	6
1.1. Valim ja andmete kogumine.....	8
1.2. Intervjuude analüüs	10
1.3. Terminitest.....	12
2. Religioosne olukord ja ususeadusandlus ENSVs	15
2.1. Religioosne kirjandus	18
3. Samizdat ehk omakirjastus	25
3.1. Eesti põrandaaluse kristliku kirjanduse klassifikatsioon	26
4. Kristliku kirjanduse levitamine Eesti NSVs konfessioonide kaupa	28
4.1. Jehoova tunnistajad	28
4.1.1. Väljaanded ja väliskontaktid	29
4.1.2. Kirjanduse valmistamine ja levitamine	30
4.1.3. Suhted võimudega	33
4.2. Adventistid	33
4.2.1. Väljaanded ja väliskontaktid	35
4.2.2. Kirjanduse valmistamine ja levitamine	37
4.2.3. Suhted võimudega	39
4.3. Baptistid ja metodistid.....	40
4.3.1. Väljaanded ja väliskontaktid	43
4.3.2. Kirjanduse valmistamine ja levitamine	48
4.3.3. Suhted võimudega	56
4.4. Luterlased	60
4.4.1. Väljaanded ja väliskontaktid	61
4.4.2. Kirjanduse valmistamine ja levitamine	64
4.4.3. Suhted võimudega	66
Kokkuvõte	70
Kasutatud kirjandus ja allikad	75
Summary.....	86
Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks	90

Sissejuhatus

Seaduse järgi kehtis Nõukogude Liidus usu- ja südametunnistusvabadus, kuid reaalne elu oli midagi muud. Loosunglike seadusepügalate asemel praktiseeriti süstemaatilist usklikte repressiooni kõikvõimalikel viisidel, mis küll aastakümneti erinesid. Kuid üheks läbivaks jooneks peaaegu terve nõukogude aja jooksul (v.a selle viimased aastad) oli vaimuliku kirjanduse väljaandmise võimaluste puudumine. Kuna kirjastamine oli riigi monopol ja tegutses tsensuuriamet Glavlit (Главное управление по охране государственных тайн в печати при Совете министров СССР ehk NSV Liidu Ministrite Nõukogu juures asuv Trükiste Riiklike Saladuste Kaitse Peavalitsus), mis teostas kogu trükitoodangu eel- ja järeltsensuuri ning otsustas, mida lubada trükki ja mida mitte, siis kristlikule kirjandusele lihtsalt ei antud trükiluba. Selle põhjuseks oli religioonivaenulik nõukogude ideoloogia, mille eesmärgiks oli luua religioonivaba ühiskond.

Pärast Hruštšovi religioonivastast kampaaniat aastatel 1958–1964 saadi siiski aru, et ühe hooga pole võimalik kirikuid ja religiooni välja juurida, ning mõisteti, et mõnda aega tuleb koos eksisteerida – oodates, kuni religioon ühes usklikega vaikselt hääbub. Kooseksisteerimine ei tähendanud aga seda, et religioonile võinuks anda võimaluse oma mõjuala laiendada, seega mitteametlik trükikeeld jäi püsima. Erandiks olid kirikukalendrid ning laulu- ja matuselehed, mille puhul polegi ju tegemist otseselt vaimuliku kirjandusega. Nii tuligi usklikel endil kirjandust (sh piibleid) muretseda, mis sisuliselt tähendas selle salaja üle piiri toomist, kohapeal kirjutamist ja trükkimist, tõlkimist ja levitamist. Osa sellest tegevusest oli selgelt kriminaalkorras karistatav (nt trükkimine, mis oli riigi monopol), kuid kuna Nõukogude riigis valitses sõnade järgi usuvabadus, siis enamasti karistati religioonialase tegevuse eest hoopis muude paragrahvide alusel, ehkki selgelt religiooniga seonduva tegevuse tõttu.

Nõukogude religioonipoliitika oli täis skisofreenilisi olukordi. Näiteks oli suur osa religioonialasest seadusandlusest valdava osa Nõukogude perioodist salastatud ja sellest olid ühtviisi teadmatutes nii usklikud kui ka need, kes usklikte tegevust pidid kontrollima (Rommel, 2011). Usulise kirjanduse trükkimise osas oli kummalises olukorras EELK Usuteaduse Instituut, riigi poolt aktsepteeritud vaimulik õppeasutus, mis aga pidi oma õppematerjale paljundama käsitsi, nii nagu need usklikte ringkonnad, kes levitasid kristlikku kirjandust riigi eest salaja.

Nõukogudeaegse põrandaaluse kristliku kirjanduse kirjastamist ja levikut Eestis pole siiani peaaegu üldse puudutatud. On küll uurimusi nõukogude religioonipoliitika

aspektidest (Altnurme, 2001; Rimmel, 2011; Sõtšov, 2008), ateistliku propaganda eripäradest (Rimmel, 2012) ja nende mõjust tänapäeva religioossele olukorrale (Rimmel, 2013a; Rohtmets ja Ringvee, 2013), kuid otseselt pörandaalust kristlikku kirjandust, selle kirjastamise toimimismehhanisme ja võimalikku mõju uuritud pole, on vaid üksikud mälestusartiklid ja mõned kirikuelu laiemalt käsitletud uurimistööd, milles kirjandusest vaid põgusalt juttu (Laar, 2010, 2011; Puumets-Sõber, 2017).

Siinne uurimus on seotud nii Eesti religiooni- kui ka raamatulooga ja avab nõukogude perioodi üht tahku, mis puudutab nii igapäevaelu, kiriklikku elu kui ka ideoloogilist võitlust, ning püüab anda esmase ülevaate pörandaalusest kristlikust kirjastustegevusest.

Uurimistöö põhirõhk on pandud organisatoorsele küljele ehk sellele, kuidas oli pörandaalune kirjastamine üles ehitatud ja kuidas see toimis. Siiski on eesmärgiks ka üldise ülevaate saamine väljaantud kirjandusest ja selle võimalikest erisustest konfessioonide lõikes. Töö iseloomu arvestades ei ole sihiks seatud koostada bibliograafiat, mis jääks pigem raamatukogunduse valdkonda ning oleks kirjastamise pörandaaluse olemuse tõttu (kus trükiste üle arvet ei peetud) lõpuni teostamatu, vaid anda üldine ülevaade nt žanrite kaupa. Veel üks huvipakkuv küsimus on, kas ja kui palju võidi tajuda pörandaalust kirjastamist rahvusliku mõtlemise edendamise ja säilitamisena, mitte ainult religioosse tegevusena.

Teema käsitlemiseks on ka viimane aeg, sest oluline osa teema kohta käivast algmaterjalist põhineb paratamatult intervjuudel. Arvestades seda, et potentsiaalsed informandid kuuluvad enamikus vanemasse põlvkonda, on äärmiselt vajalik koguda informatsiooni seni, kuni see veel võimalik on. Juba praegu on paljud pörandaaluse kirjastamisega seotud olnud inimesed meie hulgast lahkunud ning väärtuslik teave ühes nendega.

Tahan avaldada tänu kõigile informantidele ja teistele nõuandjatele, kes on aidanud käesoleva uurimistöö valmimisel, eriti aga oma juhendajale Atko Rimmelile tema erilise abivalmiduse ja toetuse eest, ilma milleta poleks see uurimistöö sündinud. Samuti tänan Tartu Ülikooli Sihtasutust Eesti lähiajaloo sihtkapitali stipendiumi ja Tartu Raefondi stipendiumi eest ning Sihtasutuse Eesti Rahvuskultuuri Fondi Inna ja Olev Mathieseni fondi stipendiumi eest, mille toetustel on käesolev uurimistöö valminud.

Uurimisküsimused

Töös otsin vastuseid järgmistele küsimustele:

- Kuidas toimus pörandaalune kirjastamine? Kas see erines konfessiooniti?
- Milline oli pörandaaluse kristliku kirjanduse kirjastamise ulatus? Kas selline kirjandus levis ka väljapoole usuringkondi?

- Kas paljudused jõudsid ka Eestist välja? Kas neid kirjastati välismaal?
- Kes olid seotud pörandaaluse kirjastamisega (tõlkijad, trükkijad, kirjutajad, levitajad)?
 - Kas ettevõtmine oli seltskondlik või oli ka üksiktegijaid?
- Kuidas kujunes valik, mida kirjastada, mida mitte? Kes seda otsustas?
 - Kui suur oli pörandaaluse kristliku kirjanduse hulk? Kas see oli konfessiooniti märgatavalt erinev?

Atko Remmeli doktoritöö põhjal võib tõdeda, et kuigi riik püüdis religioonisfääri äärmuslikult kontrollida ja religioonivastase võitluse vallas võib leida suurejoonelisi tegutsemisplaanide, ei pruukinud need tegelikkuses üldse rakenduda (Remmel, 2011: 15). Seetõttu tunnen huvi selle vastu, kui suure probleemina nõukogude võimu jaoks hindavad intervjuueeritavad kristliku kirjanduse levitamist ning sellest lähtudes uurin, kas ja mil määral püüdsid võimud seda tegevust takistada.

1. Ülevaade allikatest ja meetodist

Tegemist on kvalitatiivse uurimistööga, milles kasutatakse kombineeritud metoodikat: suulise ajaloo (*oral history*) lähenemisviisi, kus peamisteks infoallikateks on intervjuud põrandaaluse kirjastamisega seotud olnud inimestega, on täiendatud sekundaarkirjanduse allikakriitilise analüüsiga.

Suulise ajaloo meetod kätkeb endas elavate inimeste mälestuste süstemaatilist salvestamist ja talletamist edaspidiseks uurimiseks. Suulise ajaloo meetodi kasutajad (*oral historians*) püüavad intervjuudest kuuldut kontrollida, analüüsida ja õigesse ajaloolisse konteksti asetada (Moyer, 1999). Tegemist on süvaintervjuuga, kus intervjueeritav meenutab minevikku oma mäletamist mööda ning millest saab n-ö verbaalne dokument (Oral History Association'i koduleht, 2018). Suulise ajaloo kogumist ja mõne poliitiku suvalise kõne salvestamist eristabki sihipäraselt ettevalmistatud ja läbiviidud intervjuu konkreetset teemat, mis salvestatakse, millest tehakse kokkuvõtte, mis transkribeeritakse ja talletatakse (Ritchie, 2003: 19). Suuline ajalugu põhineb inimeste mälul, mis on aga alati subjektiivne, mõjutatud hetkeolukorrast ja indiviidi mõttemaailmast, ning võimaldab teada saada, kuidas on indiviidi tõekspidamised ja tegevus mõjutanud mineviku sündmusi ja vastupidi (Truesdell, 2013). Skeptikud on väitnud, et suuline ajalugu on liiga subjektiivne, kuid kas pole seda ajalugu üldiseltki? Toomas Karjahärm on kirjutanud: „Minevikku ei saa ennistada ega taastada, seda saab rekonstrueerida vaid mineviku ja oleviku dialoogis, mida sünnitab nende vastuolu“ (Karjahärm, 2010: 18).

Suulise ajaloo meetodit kasutatakse peamiselt juhtudel, kui puuduvad asjakohased kirjalikud allikad, ning selle lõppeesmärgiks pole tõlgendamine, vaid faktide kogumine primaarallikaiks, mille põhjal on ajaloolastel võimalik taastada minevikku (Russel, 1986). Näitena võib tuua põlisameeriklaste kroonikad, mida kogusid põhimõtteliselt samal viisil Euroopa mungad, või veelgi kaugemast minevikust Herodotose. Niisiis on tegemist tuhandeid aastaid vana meetodiga, mis ajapikku on mitmekesistunud. Meetod on saanud mõjutusi mitmetest akadeemilistest valdkondadest, nagu ajalugu, sotsioloogia, antropoloogia, ajakirjandus jt, mis kõik seda omal moel ka kasutavad (samas). Distsipliini võib erineda ka meetodi nimetus, nt folkloristidel „pärimuslik ajalugu“ (Jaago, 2003) või ajaloolastel „retrospektiivne intervjuumeetod“ (Karjahärm, 2010: 217).

Suulise ajaloo meetod võib olla ainsaks toimivaks meetodiks suletud ühiskondade uurimisel, kuna diktatuuridele on omane oma kuritegusid varjata ja sellekohaseid tõendeid hävitada (samas, 218). Sama sedastab ka Donald A. Ritchie (2003) suulise ajaloo

käsiraamatus „Doing Oral History: A Practical Guide“, kus ta toob näiteid Lõuna-Aafrika Vabariigi apartheidide ajast, Ameerika orjaajastust ning Gulagi ja holokausti aegadest, mil ametlikud dokumendid tegelikku olukorda ei kajastanudki ning ainus viis tõe teada saada on intervjuuerides selles osalenud inimesi. Seega on suuline ajalugu sama usaldusväärne ja ebausaldusväärne kui ükskõik milline muu allikas. Ritchie möönab küll, et arhiiviallikatel on eelis selles osas, et need ei ole loomisest peale muutunud, kuid samas toob ta välja võimaluse, et need võivad olla ebatäielikud, ebatäpsed või isegi valed (samas). Nõukogude Liidu aegadest pärit arhiivimaterjalides on selline olukord täiesti tavapärane (nt fabritseeritud KGB arhivaalid).

Nõukogude aja kohta märgib Karjahärm sellele omast nn telefoniõigust, mistõttu avalikkuse ette jõudis väga vähe teavet tegelikust olukorrast ühiskonnas, kuid lisab, et vahel võib säärestel juhtudel appi tulla arhiiv, kus salapolitsei ettekanded käsuliinis ülespoole siiski ka kulisside taga toimuvat paljastavad, ent millesse siiski tuleb suhtuda äärmiselt allikakriitiliselt (Karjahärm, 2010: 218). Käesoleva uurimistöö teema aga just sellelaadse olukorra alla paigutubki ning seetõttu on uurimismeetodiks valitud suuline ajalugu.

Tulenevalt uurimistöö laiast ulatusest, ainuüksi informantide kaudu saadud info rohkusest ja magistriõpingute pikkusest ehk uurimistööle kulutatava ajaressursi piiratusest tuli loobuda esialgsest kavast kasutada ka arhiiviallikaid.

Sekundaarkirjanduse suhtes rakendatav allikakriitiline meetod seisneb sekundaarallikate kriitilises uurimises, vaatlemises, hindamises ja võrdlemises. Primaar- ehk esmaallikas on näiteks arhiivimaterjal, sekundaarallikas aga teatud mõttes esmaallika töötlus (Karjahärm, 2010: 59, 219). Uuriija peab alustama tööd allikaväliste asjaolude uurimisega (samas, 221). G. J. Garraghan on jaotanud need kuueks küsimuseks, millele tähelepanu pöörata: „allika tekkimise aeg, koht, autorlus, adressaat, tema eellugu (millele ta tugineb), vorm (originaal, koopia jm), usaldus- ja tõendiväärtus“ (Garraghan, 1946: 168, Karjahärm 2010: 221 kaudu). Nende punktide põhjal püüab uurija vältida võltsinguid ja eksitusi ning jõuda usaldusväärse infoni. Kõige lihtsam tee on allika võrdlemine teiste allikatega, kuid alati pole see võimalik teiste allikate puudumise tõttu. Seega peab uurija sageli otsuse langetama oma teadmiste, kogemuste, analüüsivõime ja intuitsiooni põhjal (Karjahärm, 2010: 223). Arvestades uuritava ajastu totalitaarset režiimi, ei saa ainult paberil seisvat pimesilmi usaldada, kuna tegemist on väga segase ja sageli ebaloogilise ajastuga, kus seadused, määrused, ettekirjutused, ringkirjad jms väitsid üht, kuid praktikas realiseerus hoopis midagi muud. Seetõttu tuleb kirjalike allikatega töötades olla väga kriitiline ning arvestada nõukogude aja absurdset olukorda. Sellepärast on ka uurimistöös kasutatud kombineeritud metoodikat, kus intervjuude ja

kirjalike allikate võrdlemisel püütakse jõuda tõese ja usaldusväärse infoni. Võimalikult mitmekülgsete allikate olemasolu vajalikkust rõhutab ka Karjahärm (samas, 58).

1.1. Valim ja andmete kogumine

Andmete kogumisel püüan viia kokku sekundaarkirjandusest ja intervjuudest saadava info. Kuna eri konfessioonide tegevus ja seda kajastava materjali hulk on erinev, on selle tõttu ka peatükid erineva pikkusega, ehk eesmärgiks pole iga konfessiooni kohta esitada ühepalju infot.

Sisuline töö algas sekundaarkirjandusest, milleks olid nii kirjutatud mälestused (Soomere, 2011), koguduste ajalugu käsitlevad väljaanded (Paul, 2005; Pilli, 2007) kui ka teadustööd (Altnurme, 2001; Remmel, 2011), kust sain esmase ülevaate tollasest religioosset olukorrast Nõukogude Liidus ja Eestis ning survest kristlikule kirjandusele. Nendest materjalidest leidsin ka valimi jaoks esimesed inimesed, kelle poole info saamiseks pöörduda. Kaasa aitas ka varasem isiklik tutvus kristliku kirjanduse levitamise ringi kuulunud inimestega.

Valimi kogumiseks olen kasutanud lumepallimeetodit, mille puhul mainitud allikate ja informantide käest sain järgmiste kontaktid jne. Valimi usaldusväärsuse probleemile olen lähenenud põhimõttel, et paljud informandid on nii sellel kui teistel akadeemilistel teemadel nii sõnas kui ka kirjas end avalikult väljendanud ja seeläbi oma usaldusväärsust tõestanud. Teisalt olen usaldanud nendesamade usaldusväärsete isikute soovitusi uute allikate saamiseks. Pole juhtunud, et mõni informant uuritava tegevusega seotud poleks olnud.

Kindlapiirilist ja valmis informantide valimit uurimistöö alguses polnud, kuid siiski oli soov kajastada kõiki kristlikke konfessioone. Õige pea selgus, et uuritava alaga tegelejaid oli palju. Ühe konfessiooni piires ei tarvitsenud tegutseda sugugi mitte ainult üks organiseeritud grupp, vaid sageli täiesti eraldi üksteisest sõltumatud seltskonnad. Nii juhtus, et kuna kõige aktiivsemad pörandaalused kirjastajad olid metodistid, baptistid ja luterlased (Jehoova tunnistajad ja adventistid hoidsid omaette ega olnud oikumeenilised, kuigi esimeste poolt kirjastatu maht on muljetavaldav), siis on suur osa intervjuudest just nendega tehtud. Ja kuna konfessiooni ning isegi ühe koguduse sees (nt Oleviste koguduses) tegutsesid eri grupid üheaegselt, siis on nende eraldi intervjuerimine täiesti õigustatud, kuna kirjastatav materjal, allikad ja meetodid olid sageli erinevad. Ainuüksi nende konfessioonide uurimine kujunes nõnda mahukaks, et kuhugi tuli tõmmata piir ja midagi välja jätta.

Magistritöö jaoks on tehtud 32 intervjuud 37 inimesega, kes isiklikult olid seotud pörandaaluse kristliku kirjandusega; enamik neist tegeles ümbertrükkimise ja levitamisega, osa ka tõlkimise ja köitmisega, kuid mõni lausa kümnete tuhandete piiblite Nõukogude Liitu salaja sissetoomisega. Lisandus neli kordusintervjuud kahe informandiga ning hulk lühemaid telefonikõnesid mitme teisega.

Intervjuu andmisest keegi ei keeldunud, pigem võiks öelda vastupidi: mitmed informandid näitasid üles isiklikku huvi käsitletavat teemat laiemalt kajastada.

Kõik intervjuud peale kolme on tehtud eesti keelt kõnelevate inimestega. Üks intervjuu on tehtud inglise (Skype'i teel) ja kaks vene keeles, millest üks toimus Narvas tõlgi vahendusel, kus intervjuueeritavaks oli vene rahvusest baptisti pastor, kes nõukogude ajal kristliku kirjanduse levitamise eest vanglakaristust kandis, ning teise tegi Tallinnas üks teine informant minu küsimuste järgi Soomes elava vene rahvusest baptistiga, kes tundis isiklikult omaaegset kristliku kirjanduse Nõukogude Liitu toojat Pjotr Stremoukhoffi.

On olnud mitmikintervjuusid, kolmel juhul abielupaaridega, ühel juhul kolme koguduseliikmega korraga. Siis on intervjuueeritavad üksteist täiendanud ning aidanud näiteks daatumeid meenutada. Üldjuhul oli pörandaalune tegevus vähemalt abielupaaridel mingil määral koostöine ja nii on informantidel aastakümnetetaguseid detaile meenutada alati kergem asjaosalistega koos olles.

Kasutatud on poolstruktureeritud intervjuusid. Poolstruktureeritud intervjuu puhul on üldised teemasuunad ees, kuid vestlus voolab nende järgi üsna vabalt ning intervjuueeritav saab vastata pikemalt ja jõuda meenutustes juhuslike põnevate avastusteni, mis rangelt paigas küsimuste puhul võimalik poleks; samuti võimaldab see arvesse võtta ka ridade vahele peidetut (Kalmus, Masso ja Linno, 2015). Ka Ritchie (2003) suulise ajaloo käsiraamat soovib nn avatud lõpuga küsimustega intervjuud, et intervjuueeritav saaks vastata nii pikalt, kui tema meelest vajalik on. Vestluse arenedes saab aga esitada spetsiifilisemaid küsimusi. Ta lisab, et intervjuu ei koosne ainult küsimustest, vaid ka näiteks intervjuueerija märkustest ja faktide konstateerimisest (Ritchie, 2003: 92–93).

Suurem osa intervjuusid kestis 1,5 tundi, mõni 2–3 tundi. Need on salvestatud diktofoniga mp3-vormingusse ning seejärel transkribeeritud. Transkribeerimisel on välja jäetud teemasse mitte puutuv info (nt kellegi koera suremine või muu teemaväline olmeküsimus). Kuna mitu informanti olid mulle juba varem tuttavad, siis kaldus jutt sageli isiklikele teemadele.

Intervjuusid tehes kasutasin peale diktofoni ka käsikirjalisi märkmeid, eriti siis, kui jutuks tulid teiste asjaga seotud olnud inimeste nimed, sest transkribeerimise jätsin veidi hilisemaks ning tegin selle n-ö hoogtööna peaaegu tervikuna pärast info kogumist.

Metoodikaraamatud soovivad koguda infot kuni küllastuseni ehk nii kaua, kuni andmed hakkavad korduma ning igaks juhuks pisut lisaks (Kalmus jt, 2015; Laherand, 2008). Tehtud 36 intervjuu järel tuli tõdeda, et üldjoontes hakkas info korduma ja paraku seab magistritöö maht omad piirid, mistõttu tuli ühel hetkel lõpetada ja keskenduda juba kogutud materjali läbitöötamisele.

Õigeusu kirikust õnnestus saada kõigest üks intervjuu, mille põhjal ei saa kahjuks mingeid järeldusi teha. Samuti tundsin, et vajaksin selle konfessiooni kirjastustegevuse uurimiseks rohkem teadmisi konfessiooni enda kohta, sest see erineb tuntavalt protestantlikest usuvooludest. Seetõttu jõudsin otsusele, et selles uurimistöös jääb õigeusu kirik käsitlemata. Sama olukord on katoliku kirikuga, mille liikmete hulgast ei õnnestunud (või pigem ei jõudnud) ühtegi intervjuud saada, kuigi teiste intervjuude põhjal on teada, et ka seal liikus oma põrandaalune kirjandus. Taas tuleb tõdeda, et magistritöö ei suuda mahutada tervet uuritavat teemat ja ajaperioodi.

Selleks et uurida riigi vastumeetmeid, oleks olnud hea saada infot KGB vaatevinklist, ent omaaegsete KGB töötajate leidmisel ja intervjuude tegemisel ei olnud edu. Ühelt poolt tuleneb see põhjusest, mille peale ma ise ei osanud tullagi – nimelt ei teatud paljude julgeolekutöötajate täisnimesid, kuna nad lihtsalt ei esitanud neid. Suurem osa tutvustas end ees- ja isanime järgi. Üldiselt olid teada vaid tähtsamad tegelased, nagu Valdur Timusk. Seega oli esimeseks takistuseks teema kohta teavet omavate julgeolekutöötajate keeruline tuvastamine.

Teiseks põhjuseks oli teema delikaatsus. Suutsin siiski mõne veel elus oleva KGB töötaja nime tuvastada, abiks kaitsepolitsei poolt Riigi Teatajas avaldatud endiste NSVL luure- ja julgeolekutöötajate nimekirjad ning omaaegsete kaasuste kajastused ajakirjanduses, kust informantidelt kuuldud nimed läbi jooksid. Võtsin nende isikutega kontakti, ent mõlemad keeldusid intervjuust erinevatel põhjustel.

Kahjuks pole õnnestunud leida mitte ühtegi endist Glavliti töötajat, keda otsisin juba bakalaureusetööd tehes.

1.2. Intervjuude analüüs

Intervjuude kasutamise puhul on oluliseks aspektiks mäletamise probleem, millega juba uurimistööd alustades teadlikult arvestasin. Kuna informantide meenutatav periood ulatub viiekümne ja enama aasta taha, siis on täiesti mõisteta ja loomulik, et räägitus esineb nii lünki kui ka tahtlikke ja tahtmatuid unustamisi, eksimusi ja vigu aastaarvudes, inimestes,

kohtades jms. Tahtliku unustamise all pean ühelt poolt silmas teadlikku mitterääkimist eri põhjustel: enda või teiste maine kaitsmine, häbitunne kunagi tehtu üle, valesti tõlgendamise hirm jms, teiselt poolt aga enesekaitseks mälust faktide ja episoodide kustutamist. Sellest kõneles esimesena juba minu teine informant Tarmo Soomere, kes tõi näitena 1980. aastate alguses KGB hirmus äravisatud andmed enda korraldatud trükiste ja inimeste kohta, mis on siiani ka tema mälust kustunud. Edaspidi rääkisid samalaadsest nähtusest mitmed teisedki informandid. Nõukogude ajal kehtis reegel „mida vähem tead, seda parem“ ja igauks püüdis tegeleda vaid oma asjadega ning mitte teada teiste kohta muud kui tõesti vajalikku. Tegemist oli kombineeritud teadliku ja alateadliku enesekaitsemeetodiga, et KGB ülekuulamisel oleks võimalus ausalt vastata: „Ei tea.“

Teisalt oli nõukogude aeg komplitseeritud periood, kus sageli selleks, et midagigi teha saaks, pidi võimuorganitega mingit, kasvõi formaalset koostööd tegema, jagamata ise tegelikult nende ideoloogiat. Nendest asjadest kardetakse praegu hukkamõistu hirmus üldse rääkida. Samasugust suhtumist kogesin ka tehes bakalaureusetööd, kus uurisin sama perioodi põrandaalust bibliofiilset ja keelatud kirjandust (Volkonski, 2016).

Seega tuleb olla väga allikakriitiline. Kindlasti on ka sääraseid inimesi, kellel tõepoolest midagi varjata on. Juba üsna intervjuuerimisetapi alguses mainis üks informant peenelt ja viisakalt, et eks arhiivist võib leida igasuguseid asju ja on tõsi, et tõenäoliselt on nii mõnigi minu tulevastest intervjueeritavatest omal ajal sigadustega hakkama saanud, kuid nüüd pole mõtet neid välja kaevama hakata. Nõustun sellega täiesti ning olen kinnitanud ka informantidele, et minu eesmärk pole kedagi häbimärgistada ja tagantjärele nende patte tuvastada, vaid kaardistada uurimata ala Eesti teaduses.

Rõõmuga võin tõdeda, et mitte ükski informant ei keeldunud intervjuust. Vaid ühel juhul kohtasin esimese telefonikõne ajal teatud skepsist, mis väljendus kartuses, et niikuinii hakkavad intervjueeritavad end mälestustes üles upitama ja isamaalisuses kiitma. See oli tõesti üks asjaolu, millega kohe uurimistööd alustades arvestama pidin, ja see sobitus samuti tahtliku või selektiivse unustamise ja mälu alla, lihtsalt vastupidises võtmes.

Olen kohanud ka isikutevahelisi hõõrumisi, ühel juhul isegi hoiatust ühe informandi suhtes mitte võtta ülemäära tõsiselt tema räägitut. Kuna intervjuude puhul on tegemist suulise ajaloo meetodiga, siis on vaja võimalikult täpselt hinnata informantide usaldusväärsust ja representatiivsust ning püüda võimalikult palju kasutada ka muid allikaid, mis suulist osa kinnitavad (Karjahärm, 2010; Tarvel, 2000). Seda olengi püüdnud teha. Niisamuti annan endale aru, et asjaga seotud olnud inimeste mälestused on subjektiivsed, mis taas tähendab kogutud info võrdlemist ja analüüsimist. Ritchie (2003) toob välja intervjueeritava valetamise

või eksimisega seotud probleemid, kuid kutsub üles mitte kohe kõige halvemat eeldama, vaid võimaluse korral esitama teisest allikast ammutatud vastupidise väite ja paluma seda kommenteerida, või liikuma kahtlusi tekitanud küsimuse juurde teise nurga alt. Samuti rõhutab ta informandi kehakeele jälgimise vajadust: see võib reeta närvilisust, valetamist jms (Ritchie, 2003: 105–107). Analüüsil tuleb arvestada ajastut, informandi positsiooni ja muid kontekstitegureid. Karjahärm (2010) toob näitena okupatsiooniaja riigiametnikud, kes ilmselgelt ei soovi halva kuulsuse kartuses kõigest ausalt rääkida või üldse rääkida, Ritchie (2003) omakorda toob näite lahku läinud abielupaarist, kellelt eraldi intervjuudes saaks suure tõenäosusega kaks täiesti erinevat lugu.

Selge on see, et nii ammuste mälestuste puhul on täiesti arusaadav, et mingites asjades võivad informantide mälestused lahkneha. Tulebki mõõnda, et kui allikakriitiliselt pole võimalik üht versiooni kindlalt teisele eelistada, siis jääb uurimistöös üle vaid tunnistada, et kõnealune küsimus jääb lahtiseks.

Delikaatsete isikuandmetega käisin uurimistöös ümber vastutustundlikult, vajadusel andmed anonüümistades. Ükski informant anonüümsust ei palunud, kuigi seda võimalust kõigile pakkusin.

1.3. Terminitest

Esimeseks selgitamist vajavaks terminiks on „samizdat“ ehk omakirjastus, mis tähendab ise, mitteametlikult kirjastatud. Sellega sarnane termin „tamizdat“ ehk „seal kirjastatud“ tähendas Nõukogude Liidus kirjutatud, kuid väljaspool kirjastatud (Niitsoo, 1997: 79–80). Kuna töö seisukohast on tegemist keskse nähtusega, selgitatakse samizdati nüansse lähemalt 3. peatükis.

Teiseks selgitatavaks terminiks on „põrandaalune“, mis vajab täpsustamist seetõttu, et kirik ise oli legaalne ehk n-ö põranda peal või, nagu on öelnud Andres Põder, ainus legaalne opositsioon (Põder, 2011). Sõna kasutamisel töös on siiski lähtutud sellest, et tegemist oli Glavliti loata ning juba ainuüksi selle tõttu mitteametlikult valmistatud ja sellespärast ka riiklikku bibliograafiasse mittekantava ehk põrandaaluse kirjandusega. Seejuures pole vahet, kas tegemist oli omakirjastusliku trüki ehk samizdatiga või ebaseaduslikult sisse toodud kirjandusega, nagu piiblid, millel samuti luba puudus.

Kolmandaks vajab määratlemist mõiste „dissidentlus“, mida kasutatakse laia tegevuse, vastupanuliikumise iseloomustamiseks ning mille sisu on üsna laialivalguv. Sagedasti

kasutatakse „dissidenti“ sünonüümina sõnadele „vabadusvõitleja“, „vastupanija“, „teisitimõtleja“ jmt. Eesti Keele Instituudi „Võõrsõnade leksikon“ annab seletuseks:

„1. aj muu-usuline, lahkusuline, isik, kes kaldub valitseva kiriku dogmadest kõrvale
2. teisitimõtleja, kehtiva võimu eitaja ja selle vastu võitleja“ (Eesti Keele ..., 2018).

Seega tähendab dissidentlus vastuhakku, mittenõustumist, kuid selle uurimistöö jaoks on vajalik täpsustada selle sõna sisu uuritava teema ja Eesti kontekstis, samuti seda, kelle perspektiivist seda vaadata.

„Dissident kitsamas mõttes oli isik, kes avalikult nõudis võimudelt nii siseriiklike kui ka rahvusvaheliste lepete ja seaduste järgimist ja täitmist.“ (Pesti, 2009: 5). Dissidentlus on saanud omamoodi katusteterminiks igasuguse vastuhaku kohta võimule, ehkki algsed vene dissidendid olid põhimõtteliselt lihtsalt inimõiguslased, kes nõudsid olemasolevate Nõukogude Liidu ja rahvusvaheliste õigusaktide täitmist ning kogusid ja kajastasid mitmesuguseid rikkumisi, tegid avalikke pöördumisi jms, kuid riigikorda muuta ei soovinud. Siin tulebki selge vahe eesti dissidentidega, kelle eesmärgiks oli iseseisev ja demokraatlik Eesti riik ning kes nõudsid okupatsiooni lõpetamist, seda kõike samamoodi võimalikult laialt kajastades. Sellepärast on eksitav nimetada eesti „dissidente“ dissidentideks, vaid pigem tuleb neid nimetada vabadusvõitlejateks või vastupanuliikujateks, kuna eesmärgid olid täiesti erinevad (Niitsoo, 2018; Pertmann, 2018). Ka Pesti nendib: „Regiooniti erines dissidentlus vägagi, sageli kuni eesmärkide erinevuseni välja.“ (Pesti, 2009: 6). Sellest tulenevalt on ka uurimistöös välditud termini „dissident“ kasutamist eesti poliitiliste vastupanuliikujate kohta, kes ise end pigemini vabadusvõitlejaina määratlevad, kuigi ka mitmed intervjuueeritavad nimetavad nii neid kui ka iseendid harjumuslikult dissidentideks, pidades silmas rahvuslust.

Käesoleva uurimisteema kontekstis tuleb aga kuhugi paigutada kirikute pörandaalune tegevus, mis on üsna keeruline ülesanne. Nõukogude võimu poolt vaadatuna oli tegemist selgelt dissidentliku ehk teisitimõtleva liikumisega, mis nõudis taga oma õigusi ja kasutas ülejäänud dissidentliku liikumisega osalt samu meetodeid (nt samizdat ehk omakirjastus). Teisalt oli suurem osa usklikest apoliitilised ja pöranda all väljaantav kirjandus oli puhtalt vaimuliku sisuga, eesmärgiks evangeeliumi kuulutamine, mitte riigikorra kukutamine; muidugi oli erandeid. Tõlgendamisraskuse näiteks võib tuua Jehoova tunnistajad, kes hoidusid täielikult poliitikast, kuid võimu silmis oli nende sõjaväeteenistusest keeldumine just nimelt poliitiline vastupanu.

Nii võib öelda, et pörandaaluse kristliku kirjastamise puhul oli tegemist dissidentlusega ja kindlasti ka passiivse vastupanuga, kuid osalenud inimesed polnud vabadus- või vastupanuvõitlejad selles tähenduses nagu poliitiliste liikumiste puhul, ehkki oli erandeid ja

teatud ajal ja tasandil need liikumised põimused. Ilmselt tajusid ka kohalikud võimud siin vahet ja peamiseks probleemiks kristliku kirjanduse juures oli nende jaoks poliitiline külg. Vajadusel see loomulikult leiti, sest vaimuliku omakirjastusega vahele jäänud usklike süüdistused olid peaaegu alati vormitud poliitilisteks, ükskõik kas asjaolud seda siis olid või mitte. Seega kannab termin „dissidentlik“ siinses teemas tähendust „poliitiline“ või „poliitilise agendaga“.

2. Religioosne olukord ja ususeadusandlus ENSVs

Võimude suhtumine religiooni oli kogu Nõukogude Liidu eksisteerimise jooksul negatiivne. John Anderson (1994: 3) on NSVLi religioonipoliitikat iseloomustades välja toonud kolm põhielementi: eesmärgistatud tegevus ateistliku nõukogude inimese loomiseks, religioonialaste regulatsioonide loomine tegeliku eesmärgiga usklikud kaotada ja ametliku usupoliitika vastu protestivatele usklitele vastamine kasvõi repressiivmeetodeil.

Siiski ei olnud impeeriumi religioonipoliitika kogu aeg ühtne.

Lähtudes toimunud muutustest saab eristada järgmised religioonipoliitilised perioodid: Stalini aeg (1928–1953), aktiivse religioonivastase võitluse periood (1955–1964), stagnatsiooniperiood (1964–1985) ja perestroika periood (1985–1991) (vt ka Altnurme ja Remmel, 2018: 214-215).

Nõukogude Liidu konstitutsiooni järgi (mille eri aastatel vastuvõetud versioonides religiooni puudutava osa sõnastus veidi erines) valitses riigis usu- ja südametunnistusevabadus, mis väljendus Lenini sõnades: „Usk tuleb kuulutada eraasjaks. Riigil ei tohi olla tegemist usuühinguga, usuühingud ei tohi olla seotud riigivõimuga. Igaühel peab olema täielik vabadus tunnistada mistahes usku või mitte tunnistada, s.o olla ateist, kelleks ongi tavaliselt iga sotsialist“ (Lenin, 1975: 211–212). Siinkohal tuleb aga eristada riiki ja parteid, kes riiki juhtis. Konstitutsioon tagas küll usuvabaduse, kuid partei eesmärk oli ateistlik ühiskond. Ent üheparteisüsteemi puhul kukkus välja nii, et partei eesmärgid olid sisuliselt ka riigi eesmärgid ning konstitutsioonis lubatu jäi vaid paberile. Nii hakkas 1940. aastal pärast Eesti okupeerimist ka siin kehtima Nõukogude Liidu religioonivaenulik poliitika, mis vahepeal asendus küll Saksa omaga, kuid naasis taas 1944. aastal endiselt vaenulikuna, kuid veidi teistsugusena.

NSV Liidu religioonivastane poliitika sai alguse juba 1918. aastal, kui võeti vastu leninlik dekreet „Kiriku riigist ja kooli kirikust lahutamise kohta“, millega võeti usuühingutelt omandiõigus, kõik kiriku ja usuühingute varad natsionaliseeriti ning keelustati usuõpetus koolides, kuid mitte kodus. Ent 1921. aastal kehtestatud dekreediga keelustati alla 18-aastastele ka kodune usuõpe täielikult (Marsh, 2011: 56).

1947. aastal kaotati Eestis ametlikult. 1949. aastal keelustati ametlikult alla 18-aastaste leeriope (Saard, 2011: 42).

Stalini aeg (1928–1953)

Selle perioodi sünonüümiks võiks olla repressioonide aeg, kuna kehtestati aina rangemaid seadusi, mis väljendus näiteks 1929. aastal tehtud konstitutsioonitäienduses, mis keelas religioosse propaganda, kuid andis „vabaduse religioonivastaseks propagandaks“ (Marsh, 2011: 57; Remmel, 2013b). Samal aastal võeti vastu määrus „Usukoondiste kohta“, mis konkretiseeris 1918. aasta dekreedi sätteid ning keelustas kirikute heategevuse, laste- ja noortetöö, koguduste raamatukogud ja vaimulikud õppeasutused. 1940. aastal suleti Eestis sellest määrusest lähtudes vaimulikud seminarid ja Tartu ülikooli usuteaduskond ning hävitati üle Eesti hulk vaimulikku kirjandust (Remmel, 2011: 23, 38; Saard, 2011: 39-40; Sedjulin, 1975: 12–16). Selle asemel algas ateistlik propaganda. 1941. aasta juuniküüditamise tulemusena kaotas EELK koguduste nõukogu liikmeid, juhtivaid ilmikud, aga ka 24 tegevvaimitlikku, millest sai alguse kiriku pidev vaimuliku kaadri probleem, kuna 1944. aasta septembris põgenesid Eestist piiskop Johan Kõpp, vikaar Johannes Oskar Lauri ning veel 69 luteri vaimulikku (Saard, 2011: 40). Alles Saksa okupatsiooniga religiooniküsimused mõneti leevenesid, et Nõukogude okupatsiooni naastes taas teravaks muutuda.

Venemaal loodi riigi ja kirikute suhete vahendamiseks kaks uut institutsiooni: 1943. aastal Vene Õigeusu Kiriku Asjade Nõukogu ja 1944. aastal Usukultusasjade Nõukogu, mis 1965. aastal ühendati Usuasjade Nõukoguks. 1945. aastal määrati Eesti usuasjade volinikuks Johannes Kivi, kes koostas ka „Usuühingute tegevuse korraldamise ajutise juhendi“ (Altnurme, 2001: 23, 36, 52).

Kui esimestel sõjajärgsetel aastatel valitses teatav segadus ja suhtumine kirikuisse oli leebem, siis 1951. aastal leidis aset Jehoova tunnistajate massiküüditamine (Rahi-Tamm, 2004: 46; Remmel, 2011: 23; Ringvee, 2012). Samas kandis kaotusi ka luteri kirik, kust vahistati aastatel 1944-1949 22 vaimulikku, keda süüdistati nõukogudevastastesse organisatsioonidesse kuulumises ja metsavendade aitamises (Saard, 2011: 40). Kontroll teiste kirikute üle saavutati peamiselt KGB varjatute meetoditega (vt Jürjo, 1996).

Aktiivse religioonivastase võitluse periood (1955–1964)

Pärast Stalini surma 1953. aastal leidis aset teatav religioosne renessanss, sest kõrgemas võimuladvikus toimus võitlus ja tähelepanu oli mujal; samal ajal vabanes amnestia korras teiste seas ka hulk vangistatud usklikke (Remmel, 2011: 24). Aastatel 1956-1960 võimaldati Eesti EKB liidul pidada isegi usuteaduslikke kaugõppekursusi ca 40 inimesele (Pilli ja Valk, 2005: 64). Siiski iseloomustab Nikita Hruštšovi valitsusaega (kuni 1964. aastani) peamiselt ägenenud religioonivastane võitlus. Ajakirjanduses hakkas ilmuma hulgaliselt ateistlikke

artikleid ja algas taas religiooni sihipärase väljajuurimise aeg, mil kehtestati usklike olukorda karmistavaid määrusi. Näiteks kolme 1958. aastal vastu võetud määruse alusel vähendati kloostrite maad, suurendati vaimulike tulumaksu ja keelustati palverännakud (Anderson, 1994: 34 jj; Laar, 2010: 15; Remmel, 2013b). Järgnes 1961. aastal NSVL Ministrite Nõukogu salajane määrus „Kontrolli tugevdamisest religioossete organisatsioonide üle”, millega kaasnes selle täitmise juhend. Samal aastal võeti vastu uus ENSV kriminaalkodeks, mille § 137 määras seaduse „Kiriku riigist ja kooli kirikust lahutamisest“ rikkumise eest rahatrahvi, ühiskondliku laimuse või parandusliku töö ning sisaldas veel palju teisigi religiooniga seotud paragrahve (Eesti NSV kriminaalkodeks ..., 1980; Remmel, 2011: 39–40; 2013). Kõige selle tulemusel õnnestus näiteks baptistide vahele lõhe lüüa, nii et osa EKBÜN liikmeid läks põranda alla (Bourdeaux, 1968; Nikolskaya, 2017).

Stagnatsiooniperiood (1964–1985)

Seda perioodi on nimetatud „rutiinse represseerimise“ ajaks, kus hakkasid valitsema leebemad olud nende suhtes, kes probleeme ei tekitanud, kuid karmid meetmed allumatute suhtes (Remmel, 2011: 291; Salo, 2000: 40).

1970. aastatel hakkasid kirikutes puhuma uued tuuled eeskätt noorema generatsiooni pealekasvuga, keda väga mõjutas kaasaegne popkultuur oma muusika ja moevooludega ning tihedam kontakt välismaailmaga (Altnurme, 2009). Hakati korraldama ebaseaduslikke noortelaagreid ja rokkkontserte kirikuis. Kohalike võimude üldine suhtumine näis olevat pigem probleeme vältida kui iga asja eest karistada, ent see sõltus tugevasti kohaliku võimuesindaja meelsusest. 1977. aastal vormistati varasemad salajased määrused avalikuks „Usukoondiste põhimääruseks“, mis aga suurt midagi ei muutnud (Eesti NSV Ülemnõukogu ..., 1977; Remmel, 2011: 39, 45; 2013). Siiski jäävad 1970. aastate lõppu ja 1980. aastate algusesse ka mitme usklike vangistused, mis jätkusid ka järgmisel paaril aastal. Peamiseks põhjuseks oli kas kristliku kirjanduse väljaandmine või nõukogudevastane sõnavõtt jutluses või mõnes kirjutises.

Perestroika periood (1985–1991)

See on periood, mil riigi kontroll usuelu üle tasapisi hajus. Leidsid küll aset mõned usualased kohtuasjad, mis lõppesid aga hoiatusega või vanglast armuandmisega (Laar, 2011: 71-72; Lisandusi ..., 1988). Nõukogude Liidu religioonipoliitika muutumise ajaks peetakse aastaid 1987–1988, mil otsustusõigus religiooniasjade üle anti suuresti kohalikele omavalitsustele (Remmel, 2011: 292). Hakkas ilmuma kristlikke väljaandeid ja 1988. aastal avati raamatukogude erifondid.

1989. aastal luuakse viimase usuasjade voliniku Rein Ristlaane ametiajal – ja mõnede allikate kohaselt ka initsiatiivil – Eesti Kirikute Nõukogu, mis koondas Eesti erinevad kristlikud ühendused (Saard, 2009).

1990. aastal likvideeritakse UN voliniku institutsioon (Rommel, 2011).

2.1. Religioosne kirjandus

Religioosse kirjanduse seisund Nõukogude Eestis oli hall ja vastuolusid täis ala, kus valitses väga lai interpreteerimisvõimalus ja seadused polnud üheselt selged. Nii uskumatu kui see ka on, ei saa küsimusele, kas vaimulik kirjandus oli lubatud, vastata lühidalt „ei“ või „jah“, sest mõlemad näivad mitmeti tõlgendatavate seaduste tõttu paika pidavat. Üldine arusaam nii uurijate kui ka tavakodanike seas kaldub olema pigem „ei“ ja seda järgnevail põhjusil.

1940. aasta okupatsiooniga kaasnes range tsensuur ja raamatute hävitamine. Hakati koostama avalikke keelatud raamatute nimestikke, mis avaldati Hariduse Rahvakomissariaadi Teatajas (HRT) ja millega õige pea jõuti lauskeelamiseni. Kestva raamatutsensuuri alustajaks peetakse sisekaitseülemat Harald Habermanni (1904–1986), kes keelustas 29.07.1940 esimesed 26 nimetust nn sopakirjandust, mille hulka kuulusid näiteks Dumas' „Krahv Monte-Cristo“, „Jüri Rumm“ jt. Habermanni ja hariduse rahvakomissariaadi ringkirjad (vastavalt 22.08.1940 ja 15.08.1940) kohustasid eemaldama konkreetseid raamatud ja „igasuguse usulise kirjanduse, mis rahva usutunnete kaudu taotleb rahvavaenulisi poliitilisi sihte“ koolide raamatukogudest, avalikest raamatukogudest, raamatukauplustest ja antikvariaatidest ning käskisid need viia Tartu Riikliku Ülikooli (TRÜ) raamatukogusse (Medijainen, 1991: 30–31; Veskimägi, 1996: 20, 88–91).

Järgnesid kaks avalikku keelunimekirja pealkirjaga „Avalikest ja koolide raamatukogudest kõrvaldamisele kuuluvate raamatute nimestik“, mis ilmusid 30.08.1940 HRTs nr 2, kandes hariduse rahvakomissari Nigol Andreseni (1899–1985) allkirja, kolmas nimekiri ilmus 13.09.1940 ning neljas 10.10.1940. Neljas oli pikim ja sisaldas peamiselt usuteemalisi trükiseid. Viies nimestik valmis 19.11.1940, kuid millegipärast trükkis ei ilmunud (Avalikest ..., 1940abc; Medijainen, 1991: 30–41).

Seejärel hakkas asjaga tegelema tsensuurivalitsus Glavlit, mille peamiseks ülesandeks tol ajal oli keelatud raamatute hävitamine. Selle juhiks oli Olga Lauristin (1903–2005), kes palus kogutud raamatud saata Tallinna Riigiraamatukogusse ja TRÜ raamatukogusse Glavliti nimele, et need hävitada. Ka muutusid edasised keelunimekirjad salajasteks (Medijainen, 1991: 30–41).

Tollase TRÜ raamatukogu direktori Friedrich Puksoo (1890–1969) sõnul toodi raamatukogusse umbes 100 000 raamatut, sealhulgas usuteaduskonna seminari 8100-köiteline kogu. Kõike ei jõutud hävitada, sest sõda tuli peale (Medijainen, 1991: 42–43).

Pärast sõda alustati sealt, kus 1941. aastal pooleli jäi. Esialgsetele keelunimekirjadele lisas Glavlit uued: 1945 – 3 käskkirja, 1946 – 3 käskkirja, 1947 – 5 käskkirja ja 1948 koondnimekiri. Pärast 1948. aasta koondnimekirja ilmumist andis Glavlit käsu hävitada kõik eelnenud keelunimekirjad (Veskimägi, 1996: 169–172). Peale nende koostati ka ainult suurraamatukogudele suunatud väiksemaid nimekirju. Selliseid, vahel kõigest üht trükist või autorit keelavaid või lubavaid käskkirju ilmus antikvariaatidele, raamatukogudele ja raamatukauplustele terve nõukogude aja vältel alatihti, mis tähendas, et koondnimekirjadest hoolimata polnud lubatust ja keelatust mingit korralikku ülevaadet (Volkonski, 2016).

Aastatel 1945–1947 Glavliti antud 11 käskkirjas esineb üks iseärasus – neis puudub usuline kirjandus. Veskimägi oletab, et jätkus usukirjanduse eranditu keelu traditsioon, millele viitab ka 1948. aastast pärit Glavliti ülema asetäitja ringkiri: „Raamatukogudest, kust pole veel kõrvaldatud, tuleb kõrvaldada kõik usulise sisuga kirjandus“ (Veskimägi, 1996: 172).

15.02.1945 sai TRÜ raamatukogu direktor Karl Veltmann Glavlilt käsu kõrvaldada raamatukogust keelatud kirjandus ja toimetada see paberivabrikusse hävitamiseks. Et raamatuid hävingust päästa, moodustas Veltmann 25.10.1945 Glavliti loal raamatukogu juurde keelatud kirjanduse erifondi, millele sai juurdepääsu vaid eriloaga. Esialgu jäi osa kirjandust (k.a vanem usuteaduslik kirjandus) siiski paigale, sest mahud olid liiga suured (500 000 – 600 000 köidet) (Noodla, 1991: 55–59).

Alles 19.04.1950 koostas erifondi juht Mihhail Sõštšikov (pärast Tallinnas toimunud EK(b)P KK VIII pleenumit) ulatusliku kirjanduse kõrvaldamise juhendi, milles käskis kõigil ülikooli kateedritel oma raamatukogudest kõrvaldada ideoloogiliselt mittesoovitavad teosed, sealhulgas kodanliku Eesti aja usuline ja enne 1917. aastat ilmunud usuline kirjandus. Selle tulemusel suurenes erifond rohkem kui 50 000 köite võrra (Noodla, 1991: 67–69).

Kuna keelustamise põhjuseid ei olnud kuskil konkreetselt välja toodud, nimetati keelatud kirjandust dokumentides mitmeti: ebasobiv, ideoloogiliselt mittekõlbulik (mittesoovitav, väär), keelatud, keelu alla kuuluv, keelustatud, kontrevolutsioonilise sisuga, kõrvaldatav, mittekõlbulik, mittesobiv, mittesoovitav, (fašistlik ja) nõukogudevaenulik, poliitiliselt väär, pseudoteaduslik, reaktsioonilise sisuga, vaenuliku ideoloogiaga, vananenud, ära korjatud (Noodla, 1991: 74–80).

Kõige eelneva põhjal näikse olevat täiesti selge, et usuline kirjandus oli nõukogude ajal keelatud. Mida aga „keelatud“ sisuliselt tähendas? Kas seda, et usulisi trükiseid üldse ei olnud

või et neid ei oleks tohtinud olla? Selline mulje võib eelnevast kergesti jääda, ent olukord ei olnud nii mustvalge.

1946. aasta novembris said Baltikumi Glavliti ülemad käsu kontrollida koos usuasjade volinikega kõigi koguduste ja kirikute raamatukogusid ja kõrvaldada sealt kõik „fašistlikud ja teised nõukogudevastased“ teosed ja anda need üle TRÜ raamatukogu erifondi, erandina liturgiaraamatud, mis võisid alles jääda. Kontrollimisel selgus, et paari erandiga sisaldasid kirikuraamatukogud tõesti üksnes jumalateenistuseks hädavajalikke raamatuid (Lotman, 1995: 129). Seega, mingi osa usualasest kirjandusest näib olevat olnud lubatud.

Peale selle tegutses täiesti seaduslikult EELK Usuteaduse Instituut, kus valmistati usulist õppekirjandust, mida kirikuga seotud inimeste mälestuste järgi liikus palju. Ka ususeadusandlust käsitlevad tekstid kinnitavad: „Riik on andnud usklike koondistele tasuta kasutada kirikuhooned, kultusesemed ja kirikukirjanduse [...] Usukeskustele on antud õigus välja anda vaimulikku kirjandust (piibel, koraan, usuteaduslikud teosed, palveraamatud, ajakirjad, kirikukalendrid jne“ (Sedjulin, 1975: 15–16). Viimane lause sisaldub ka järgmisena viidatud raamatus, sellele järgneb lause: „Paberi ja trükikojad selleks otstarbeks annab riik“ (Staszewski, 1985: 24–25).

Seega ei saa öelda, et kogu usuline kirjandus oleks olnud keelatud, või vähemalt ei kehtinud see ühtmoodi läbi terve nõukogude perioodi. Mille alusel eristus tehti, sellele heidavad veidi valgust põhjendused keeldude järel.

- 1940. aasta Habermani ringkirjas koolidele: „... kõrvaldada igasugune usuline kirjandus, mis rahva usutunnete kaudu **taotleb rahvavaenulisi poliitilisi sihte**“ (Veskimägi, 1996: 91);
- 1950. aasta Glavliti ringkirjas erifondide juhatajaile: „Kõigepealt kõrvaldamisele kuuluvad kõik NL ja ENSV Glavliti käskkirjades ilmunud raamatud. **Väljaspool käskkirju** kõrvaldamisele kuuluvad kõik nõukogudevastased, kontrrevolutsioonilised teosed [...] Usulised raamatud, **kui nendes propageeritakse usku**“ (Noodla, 1991: 74; Veskimägi, 1996: 166);
- 1951. aastal kordab Glavliti: „Spetsfondide ülesandeks on oma raamatukogu ja teiste süsteemi kuuluvate raamatukogude puhastamine poliitiliselt ja ideoloogiliselt kõlbmatust kirjandusest. See termin määratleb üldiselt järgmist kirjandust: nõukogudevastane [...] pornograafiline, usukultuste **propageerimine** jne“ (Veskimägi, 1996: 167);
- 1961. aasta EKP KK büroo otsus Eesti postitsensori kohta: „... välistada võimalus, et eraisikute kätte satuks nõukogude- ja kommunismivastane kirjandus, mis **propageerib**

reaktsioonilist ideoloogiat, kodanlikku elulaadi ja religioosseid vaateid.“ Sama aasta tsensoripunkti aruandes seisab: „Neljanda rühma [postitsensuuris] konfiskeeritavatest moodustavad usulised väljaanded. Nende hulgas on palju Kanadast saadetavaid magnetofonilinte baptistide **usulise propagandaga**, mis adresseeritud eraisikutele-baptistidele, kes vastavad oma innustajatele samasuguste saadetistega“ (Veskimägi, 1996: 284–288);

- 1972. aastal jagas postitsensuur eestikeelset väliskirjandust kontrollides selle kolme kategooriasse: esimesse väljaanded, mis ei sisalda vaenulikku, kommunismivastast, religioosset propagandat jne – need saadetakse adressaatidele; teise väljaanded, mis sisaldavad kommunismivastast, religioosset **propagandat** jne – need konfiskeeritakse; kolmandasse eriti räiget nõukogudevastast ainek sisaldavad väljaanded, mis samuti konfiskeeritakse (Tammer, 2014: 389–390).

Nende näidete põhjal tundub, et peamiseks probleemiks oli religiooni propaganda, politiseeritus ja religiooni mittesobivus nõukogude ühiskonda, kuid ei kehtinud usulise kirjanduse lauskeeld. Glavliti juhistes kasutatakse väljendit „väljaspool käskkirju kõrvaldamisele kuuluvad“, mis viitab justkui sellele, et usuline kirjandus liigina ei olnud käskkirjades ja kõrvaldamisele kuulusid vaid konkreetsed raamatud, milles oli midagi nõukogudevastast või milles propageeriti usku. Kaja Noodla nimetab seda ideoloogilise kontrolli kohustuseks (Noodla, 1991: 74), milles ilmneb nõukogude ajale väga iseloomulik interpretatsioonivõimalus. Kuna seadused ja määrused olid laialivalguvad ja üldsõnalised, siis võimaldas see iga religiooniga seonduva teose vastavalt vajadusele mõnda neist kategooriaist liigitada: ebasobiv, ideoloogiliselt mittekõlbulik (mittesoovitav, väär), keelatud, vananenud, vaenuliku ideoloogiaga jne. Nii märgibki EKP KK propaganda ja agitatsiooni osakonna lektor Villi Ehatamm 1984. aastal ametlikult Soomest Eestisse posti teel saadetava kristliku kirjanduse kohta: „Soome kaudu üritatakse maale salaja sisse vedada nõukogudevastast usulist kirjandust. Igal aastal konfiskeeritakse umbes 10 000 sellist raamatut“ (Saard, 2004: 852). Sellest tõlgendusest ilmneb, et ka seaduslik võib olla n-ö ebaseaduslik.

Seoses Soomega vajab äramärkimist palju kirgi kütnud Soome uus tolliseadus, mis võeti Nõukogude Liidu aastatepikkuse surve järel vastu 14.07.1978 ja jõustus 01.01.1979. See tulenes 1975. aastal alla kirjutatud Soome ja Nõukogude Liidu vahelisest salakaubanduse vastu võitlemise koostöölepingust, mis kohustas „takistama, arvestades Soome muid rahvusvahelisi lepingukohustusi, teatud kauba vedamist riiki, millega Soomel on salakaubavedamise takistamist tähendav kokkulepe“. Teisisõnu tähendas see, et piibel võrdsustati sellise salakaubaga nagu relvad, narkootikumid jms ning Soome toll kohustus hea

seisma selle eest, et nende kodanikud ei viiks Nõukogude Liitu piibleid, ehk hakati läbi otsima omaenda kodanikke ja konfiskeerima riigist välja viidavaid piibleid, kui neid oli üle ühe, või teise allika kohaselt, kui nende väärtus ületas 1000 marka (Ametlik seletus ..., 1979; Latvala, 2008; Paul, 1999: 766; Ridala, 1980). Tolliseadusesse aga ei lisatud eraldi ei piiblit ega üldse usulist kirjandust ning seetõttu ei kuuluvat need konfiskeeritavate asjade hulka, nagu relvad jms, mille kohta kehtivad erimäärused, leidis 1979. aastal Rootsis ilmuv Eesti Päevaleht. Küll aga sisaldas see esemeid, sh „trükitooteid, mis majanduslikult või poliitiliselt kahjustavad NSV Liitu“. Kas selle alla kuulus ka usukirjandus, olenes seaduse tõlgendamisest. Millised tollimäärused kehtivad Nõukogude Liidus usukirjanduse suhtes ja milline on ametlik tõlgendus selle punkti kohta, ei osanud ajalehele vastata ka Nõukogude Liidu Soome konsulaat, kes palus pöörduda otse Moskva peatollivalitsuse poole, lisades küll, et NSV Liitu võib kaasa võtta isikliku piibli, kui sellest tolliametnikule teatatakse, kuid kingituseks kaasa võetavat piiblit peeti kahtlaseks, ent rõhutati, et selles küsimuses puudub ametlik seisukoht (Ametlik seletus ..., 1979).

Kogu lugu oli käärinud juba alates 1960. aastate lõpust, mil Soome misjonioriorganisatsioon Kansanlähetytys ehk Rahvamisjon moodustas koos Rootsi Slaviska Missioneniga eriosakonna Slaavilaislähetyksosasto, mille ülesandeks sai Nõukogude Liidu kristlaste piiblitega varustamine. Õige pea ühines ka Norra misjonioriorganisatsioon Misjon bak Jernteppet, kellega koos loodi ulatuslik piiblite trükkimise ja levitamise võrgustik, mille abil toimetati neid kümnete tuhandete kaupa Nõukogude Liitu. Kuna tegevus üha laienes ja mõnikord jääd ka vahele, jõudis teema peagi meediasse, kes alguses kajastas sellist misjonit positiivselt, kuid ei läinud kaua, kui vasakpoolsed ajalehed eesotsas sotsiaaldemokraatide ja kommunistide häälekandjatega hakkasid süüdistama ettevõtmist ebaseaduslikkuses ning Soome ja NSV Liidu suhteid kahjustavas tegevuses. Asi läks nii kaugele, et vasakpoolsed pöördusid 1968. aastal kaebustega nii Suposse (kaitsepolitseisse) kui ka välisministeeriumisse ja lugu hakkas võtma poliitilist varjundit. Samal ajal avaldas Nõukogude Liit Soomele survet, et see astuks samme piiblite sissetoomise lõpetamiseks, ja palus Supol Slaavilaislähetyksosastole edasi öelda, et kui nad nii jätkavad, hakatakse spetsiaalselt kirjanduse toojaid läbi otsima. Nad pakkusid, et viidagu piiblid Nõukogude Liidu saatkonnas töötava Konstantin Malõševi kätte, kelle kaudu need ametlikult raamatukogudesse jõuavad. Loomulikult oli tegemist KGB agendiga, mida ka Supo teadis, kuid andis sõnumi Slaavilaislähetyksosastole siiski edasi, lisades, et see tegutseb omal vastutusel ja vahele jäädes nemad aidata ei saa. Slaavilaislähetyksosasto ei võtnud kunagi Malõševiga kontakti. Asi sai veelgi laiema kõlapinna, kui 1970. aastal leiti Helsingi randadelt pudelpostisaadetisi, milles väga väikese

šriftiga eesti- ja venekeelsed Johannese evangeeliumid. Ajakirjandus reageeris taas maruliselt, kuigi Supo kinnitas, et tegemist pole millegi illegaalsega, kuid lubas pöörduda tollitöötajate poole, et need teavitaksid turiste, et vaimuliku kirjanduse viimine NSV Liitu on idapiiril karistatav, olgugi et Soome ajaleheveergudel öeldi otse välja fakt, et usuline kirjandus ei saa olla ebaseaduslik tulenevalt NSV Liidu usuvabadust tagavast põhiseadusest (Latvala, 2008). Selline polnud aga NSV Liidu arusaam usuvabadusest.

Nii vindus see teema kümme aastat ja lõppes Soome allaandmisega. Kui palju oma kodanikelt kirjanduse konfiskeerimist reaalselt rakendati, pole teada, kuid piiblite transport ilmselgelt ei lõppenud.

Ainsaks karistuseks toojate suhtes oli igavene Nõukogude Liitu sissesõidu keeld ja auto konfiskeerimine, kui piibleid toodi sellega. Pole teada, mida ütles piiblite kohta Nõukogude Liidu tolliseadus, kuid nähtavasti mitte midagi, sest kui väliseesti misjonäri Märt Vähi meeskond 1977. aastal Moldaavia piiril vahele jäi ja Vähi piirivalvurilt küsis, kuidas saab olla piiblite toomine kuritegu, kui teil on usuvabadus, sai ta vastuseks, et muidu polekski, aga kuna need olid peidetud ja deklareerimata, siis liigitub see salakauba alla (Vähi, 2018).

Niisiis võib resümeerida, et kogu religioosne kirjandus ei olnud NSV Liidus otsesõnu keelatud. Pigem peab ütlema, et see oli taunitud, ning palju olenes sellest, kuidas mingi ametnik konstitutsiooni, seadusi ja määrusi parasjagu tõlgendas. Tõlgenduse juures oli aga määravaks asjaolu, et *de jure* lubas riik igasuguseid vabadusi, samas kui *de facto* juhtis riiki partei, mille eesmärgiks oli ateistlik ühiskond. Seega uskuda võis mida tahes, ja usuvabaduse rakendamiseks lubati ka tarvilikku tehnilist kirjandust, ent puudus sõnavabadus, see tähendab õigus usust avalikult kõneleda või muul moel selle kohta avalikult infot jagada – see liigitus automaatselt usupropaganda alla. Kuna konstitutsioon sätestas ainult õiguse teha ateistlikku propagandat, see tähendab et avalikus ruumis võis religiooni käsitleda ainult ateistlikust vaatepunktist, siis sellises olukorras näib kõige olulisemaks kerkivat küsimus, kus lõpeb usuvabaduse garanteerimiseks tarvilik kirjandus ja algab usupropagandistlik kirjandus.

Lõpuks üks koomiline näide tolleaegse Moskva tolliametniku poliitkorrektsusest ja tõlgendamisvõimest (-oskusest), mille tunnistajaks sai 1980. aastal Arvo Valton, kes naasis reisilt Paapua Uus-Guineast läbi Moskva, kus tollis leiti ja konfiskeeriti temalt motukeelne¹ piibel. Ei aidanud Valtoni selgitus, et tõenäoliselt ei ole terves Nõukogude Liidus motu keelt mõistvat inimest, mistõttu ei saa mingist usupropagandast rääkida, sest tegemist on loetamatu tekstiga. Ametniku jaoks piisas teadmisest, et tegemist on piibliga ja see ei lähe

¹ Motu keel on üks Paapua Uus-Guineal kõneldavaist keeltest, mille kõnelejaid on mõnikümne tuhat. Kirjutades kasutatakse ladina tähestikku.

põhimõtteliselt kokku ametliku poliitikaga. Iseasi, kas ta sellest ka ise nii aru sai, pigem oli see tunne või hirm ja kahest variandist turvalisem lahendus. Samas reaalselt keelatud olnud väliseesti kirjandus jäeti teadmatusest alles (Valton, 2018).

3. Samizdat ehk omakirjastus

Mõiste „samizdat“ tähendab igasugust isetehtud ja tsenseerimata loomingut, peaaesjalikult siiski kirjandust, ja seda teemat on uuritud üsna palju. Sõna pärinevat juba 1940. aastatest vene poeedilt Nikolai Glazkovilt, kes enda kirjutatud luuletusi sõpradele lugeda andes neile „самсебяиздат“ ehk „ise kirjastatud“ peale kirjutas. Sellegipoolest loetakse samizdati alguseks tavaliselt 1960. aastaid, mil see poliitilistel põhjustel plahvatuslikult levima hakkas. Üheks oluliseks käivitajaks peetakse 1968. aasta Praha kevadet ja samal aastal ilmuma hakanud pörandaalust poliitilist perioodikaväljaannet „Jooksvate sündmuste kroonika“, mis kajastas NSVLis toime pandud inimõiguste rikkumisi (Komaromi, 2015: 132; Unt, 2005; Даниэль, 2018). Sellest alates on samizdati alati seostatud dissidentlusega, millest ei pääse ka siinses töös päris mööda.

Samizdati klassifitseerida on üsna lihtne – põhimõtteliselt kuuluvad selle alla kõik kirjanduse (aga ka kunsti ja muusika) žanrid, mida nõukogude ajal ametlikult välja anda ei saanud. Ehkki üks maailma juhtivaid samizdati uurijaid Ann Komaromi (2015) on oma uurimuses „Uncensored: Samizdat Novels and the Quest for Autonomy in Soviet Dissidence“ keskendunud peaaesjalikult ilukirjandusele, on üldjuhul samizdati uuritud komplekselt ühe suure tsensuurinähtusena, eristamata kuigivõrd selle kirjanduslikke žanre, nagu on käesoleva uurimistöö eesmärgiks.

Magistritöös nõukogudeaegset eesti omakirjastust uurinud Kersti Untki on piirdunud ilukirjandusega ja asetanud põhirõhu almanahhiliikumisele, usukirjandust vaid paaril korral põgusalt mainides. Oma töös on ta esitanud eesti almanahhiliikumise periodiseeringu, milles võtab algusajaks Mart Velskri pakutud 1968, lisab aga siiski, et omakirjastuslikku tegevust tuleks vaadelda „kui inimeste, rahva teadvuse kandjat ning kui väljavõtet pikemast protsessist, mis sai kindlasti alguse kohe okupatsiooni järel ning jätkus repressioonidest hoolimata kuni iseseisvumiseni“ (Unt, 2005: 5). Võttes arvesse usualast kirjandust, on väide kohese alguse kohta okupeerimise järel täiesti õige. Samuti tuleb nõustuda väitega, et aktiivne pörandaalune kirjastamine (ka kristlik) sai hoo sisse tõepoolest 1960. aastate lõpul ning jõudis haripunkti 1970. aastate keskpaigas, millega kaasnes üldine lääne kultuurimõjude kasv.

Eestlastest on veel Astrid Reinla püüdnud „Vikerkaares“ portreterida vene samizdati, tuues välja selle üheksa liiki ja nimetades nähtuse põhjusena vastava kirjanduse puudumise turult, kuigi nõudlus oli. Liigid olid hobikirjandus, erootika ja pornograafia, 1920.–1930. aastate vene ilukirjandus, keelatud nüüdiskirjandus, nn kolmanda emigratsioonilaine noorte

autorite looming, mis sai tuntuks alles pärast nende lahkumist kodumaalt, usukirjandus, filosoofia, ajalugu ja ideoloogiakriitika ning repressioonide kroonika (Reinla, 1990: 94).

Eri liigid liikusid eri huvigruppides, kuid oli ka liikideüleseid kirjutajaid, nagu Solženitsõn, keda lugesis kõik, kuna näiteks „Jooksvate sündmuste kroonika“ ringles väga kitsas ringkonnas (samas, 95). Loomulikult tuleb suhtuda Reinla väitesse, et Solženitsõnit „lugesis kõik“, teatava reservatsiooniga ja võtta seda üldistusena. Täpselt samamoodi oli kristliku kirjanduse seas palju sellist kirjandust, mis levis oikumeeniliselt kirikute vahel ja mille kohta võiks samuti öelda, et „lugesis kõik“ (päris kindlalt saab seda väita näiteks piibli kohta), ent oli ka rangelt konfessioonisisest materjali. Suures plaanis võib aga tõdeda, et vaimulik kirjandus levis ka kaugele väljapoole kirikuringkondi.

Tuleb mainida, et Eesti põrandaalune kristlik kirjandus polnud kaugeltki kõik kohalikku päritolu, vaid suuresti välismaalt sisse toodud, näiteks piiblid. Samas valmis ka siinsetes põrandaalustes trükikodades kümneid tuhandeid venekeelseid piibleid ja lauluraamatuid vene kristlaskonna jaoks, mis siit edasi üle Nõukogude Liidu liikusid (Vezikov, 2017). Sellele lisandus eespool mainitud tamizdat-kirjandus, mis samuti põrandaaluse kirjanduse alla kuulub. Olgugi et sisult on terminid „samizdat“, „tamizdat“ ja „põrandaalune“ väga sarnased – kõik tähistavad mitteametlikult väljaantut –, eristub samizdat ehk omakirjastatu just isetegemise poolest. Nagu selgub järgnevaist peatükkidest, oli omakirjastus osaliselt ka võimude poolt sallitud.

3.1. Eesti põrandaaluse kristliku kirjanduse klassifikatsioon

Kui Kersti Unt (2005) keskendus eesti kirjanike omaloomingu kadumise tendentsile nõukogude ideoloogia surve all ja palju aastaid kestnud eesti kultuuri seisakule, siis minu uurimistöös on kõne all üks konkreetne põlu all olnud kirjanduse liik, usukirjandus, mida saab klassifitseerida mitmel viisil: näiteks eestikeelne ja võõrkeelne usukirjandus, eesti autorid ja välisautorid, või temaatika järgi, mis läheks aga liiga kirjuks. Sellepärast on valitud kaks üldist nimetajat, mida saab omakorda täpsemini liigitada ja mida on töös võimaluse korral ka tehtud – nendeks on trükise laad ja tüüp.

Laadi puhul eristatakse, mis vormis dokumendis sisalduv info on esitatud: raamat, jadaväljaanne, helikassett jne. Tüüp näitab, milline on dokumendi otstarve: õpik, käsiraamat jne. Laadina käsitletakse ka helikassetti, mis pole otseselt kirjandus, kuid mille abil levitati laialdaselt kristlikku kirjandust, näiteks piiblit, audioformaadis.

Laadi järgi saab teha järgmise jaotuse:

- 1) perioodika,
- 2) raamatud,
- 3) käsikirjalised väljaanded,
- 4) jõulukaardid,
- 5) diapositiivid,
- 6) fotokoopiad,
- 7) helikassetid,
- 8) mikrofilmid.

Tüübi ehk otstarbe järgi saab teha järgmise jaotuse:

- 1) piibel,
- 2) noodid,
- 3) kutsed ja plakatid jumalateenistuste kohta,
- 4) lasteraamatud,
- 5) vaimulik ilukirjandus ja luule,
- 6) lauluraamatud,
- 7) laululehed,
- 8) teoloogiline teatmekirjandus,
- 9) teoloogilised kogumikud,
- 10) õppekirjandus,
- 11) juhendid koguduse töökorralduse kohta,
- 12) jutluste ja loengute ümbertrükid.

4. Kristliku kirjanduse levitamine Eesti NSVs konfessioonide kaupa

4.1. Jehoova tunnistajad

Nõukogude okupatsiooni alates 1940. aastal põgenesid siinsed välismaalastest organisatsioonijuhid, nende hulgas harukontori juht Wallace Baxter, välismaale (Aastaraamat, 2011: 182). Pärast seda määrati Põhja-Eesti töö ülevaatajaks I maailmasõja järel Jehoova tunnistajate usu Eestisse toonud Martin Kose, Lõuna-Eestisse aga Friedrich Altpere, kuni nad 1948. aastal arreteeriti ja nende asemele moodustati teenistuskomitee teiste liikmetega. Aastail 1947–1949 koostati ja levitati vähemalt kolm numbrit väljaannet „Teataja“ (Silliksaar, 2001: 266). Terve selle aja jooksul puudus kontakt emaorganisatsiooniga ja kirjandust saadi juhuslikult vaid korra 1950. aastal mõne „Vahitorni“ näol (Aastaraamat, 2011: 188–192). Ajavahemikul 1948–1951 vangistati ja saadeti Gulagi 72 eesti Jehoova tunnistajat. Seejärel, 1. aprillil 1951, arreteeriti pea kõik Jehoova tunnistajad ühes peredega kõigis Balti riikides, Moldaavias, Lääne-Ukrainas ja Valgevenes ning mõisteti „riigivastase propaganda ja õnnestustegevuse eest“ Siberisse vangi (Aastaraamat, 2011: 195–196; Rahi-Tamm, 2004: 46; Silliksaar, 2001: 278).

1953. aastal loobuti Stalini-aegsest repressiivpoliitikast ning sajad Jehoova tunnistajad said aastatel 1956–1965 amnestia (Aastaraamat, 2011: 208–211; Reile, Tõnisson ja Nilsk, 2017; Silliksaar, 2017). Sellegipoolest oli tegemist pörandaaluse liikumisega, kuna ametlikult Jehoova tunnistajad kui usufanaatikud end registreerida ei saanud ning kogu nende tegevus oli NSV Liidus keelatud (Sedjulin, 1975: 24–25). Seetõttu iseloomustab nende kirjastustegevust asjaolu, et kogu ettevõtmine oli väga ühtne ja organiseerimise taga oli eeskätt koguduse administratsioon, mitte lihtliikmetest väiksemad grupid nagu enamikus teistes kirikuis.

Vaimulikku kirjandust nappis ja seni oli läbi aetud Eesti Vabariigi aegsete trükistega. Samuti olid vangilaagris tekkinud kontaktid usukaaslastega üle Nõukogude Liidu, kelle kaudu vahel harva midagi sai ja mida siis käsitsi paljundati. Seetõttu võttis Soome harubüroo Brooklynis asuva peakorteri ehk juhtiva kogu suunamisel 1960. aastate hakul ülesandeks luua regulaarne side siinsete koguduseliikmetega, mis ka kunagi Eestis pioneerina² töötanud Vilho Eloranta abil õnnestus. Ta sai kontakti siinse liikme Fanny Hietalaga, pärast mida hakkas palju Soome koguduse liikmeid turismi kattevarjus kullerina siin käima (Aastaraamat, 2011: 215–216).

² Pioneerideks nimetatakse Jehoova tunnistajad, kes pühendavad kuulutustööle tollaste reeglite järgi 90 tundi kuus, nüüd 70 (Reile, 2018).

1965. aastaks oli peakorter suutnud luua kaks salajast kontaktkanalit Nõukogude Liitu: üks Poola kaudu Lvovi ja teine Soome kaudu Leningradi, millest saigi Eesti põhikanal (Silliksaar, 2017). Ja kuigi samal ajal algas ka laevaühendus Soomega, mille kohta Ringo Ringvee on märkinud, et sellega asendus Leningradi kanal siinsega (Ringvee, 2012: 170), jäi peamiseks infovahetuskohaks selle suuruse ja rahvarohkuse tõttu edaspidigi Leningrad ning Eestis toimunud salakohtumised olid erandlikud (Silliksaar, 2018).

Teise kanali loomiseks ja Eesti valimiseks kontaktriigiks oli see põhjus, et siin oli mingi tegevusrakuke olemas, samal ajal kui Läti oli väga kehvas seisus, Leedu veidi paremas. 1967. aastal oli Eestis viis kogudust umbes 60 inimesega: Tartu, Tapa, Tallinn, Põlva-Räpina ning Otepää-Võru. Kõige arvukam oli Tartu kogudus (Silliksaar, 2017, 2018). Ringvee on sedastanud, et Jehoova tunnistajate keskuseks sai Põlva, mis pole otseselt vale, kuid võib osutuda veidi eksitavaks, kuna Põlvas asus lihtsalt üks aktiivne grupp liikmeid, kes olid väga mobiilsed ja käisid toetamas teisi kogudusi (Reile, 2018).

Koguduse ametlikuks juhiks Eestis sai 1967. aastal Adolf Kose, kes kinnitati kanali siinpoolseks vastutavaks isikuks (Aastaraamat, 2011: 216; Silliksaar, 2017). Põhja-Eestis oli keskseks kujukaks ja organisaatoriks Kose, kes kogudustega ühenduse pidamiseks valis abilisteks Lõuna-Eestis Viljard Kaarna ja Silver Silliksaare, hiljem ka Lembit Toome. Kuna tegemist oli pörandaaluse organisatsiooniga, siis ei saanud olla ametlikke ametinimetusi, kuid Silliksaar täitis kuni nõukogude aja lõpuni reisiva teenija rolli, mis tähendas tohutut vastutus- ja tegevusala – Kaliningradist Arhangelskini, Valgevenest Murmanskini. See omakorda tähendas pidevat reisimist ja uute koguduste loomist, mis oli ülimalt ohtlik (Silliksaar, 2017).

4.1.1. Väljaanded ja väliskontaktid

Jehoova tunnistajate põhiline kirjastustegevus Eestis algas 1966. aastal. Kui registreeritud konfessioonidel õnnestus ametlikult saada vähemasti laulu- ja matuselehti, siis pörandaaluse organisatsioonina polnud Jehoova tunnistajatel võimalust mingitki materjali legaalselt hankida. Seega tuli absoluutselt kõik ise ja salaja teha. Ka oli/on nende puhul tegemist ühe vähese mitteoikumeenilise usuorganisatsiooniga, mis tähendas, et puudus igasugune usualane koostöö teiste konfessioonidega. Seetõttu oli ka kirjandus spetsiifiline ja rangelt konfessioonipõhine.

Peamisteks väljaanneteks olid ajakirjad „Vahitorn“ ja hiljem ka „Ärgake!“, millest olulisim esimene piibliõpetuste põhikandjana. On märkimisväärne, et juba tollal kehtis ülemaailmses koguduses põhimõte, et „Vahitorn“ kui tähtsaim väljaanne ilmub üle maailma identse sisuga. Nii püüti sellest ka siin kinni pidada, mis üllataval kombel peaaegu täielikult

õnnestus. Tõsi küll, siinse koguduse jaoks oli ajakiri algul õhemaks tehtud (16 lk) ja sisse jäetud vaid kõige vajalikumad uurimisartiklid, kuid aja möödudes kasvas see 24 leheküljени, kuni 1980. aastate keskel hakati saama juba täiemahulist 32-leheküljelist ajakirja. Anti välja ka A4-formaadis raamatuid, igal aastal vähemalt üks nimetus, samuti mitmesuguseid juhendeid koguduse töö korraldamiseks, mis kõik tulid salajase kanali kaudu Saksamaal Wiesbadenis (hiljem Selters Taunuses) asuvast Ida-Euroopa maade harubüroost, mida siinsed kutsusid „emaks“ (Silliksaar, 2017). Siitpoolt saadeti küsimusi koguduse juhtimise jms kohta, samuti originaalnimekujude kohta, kuna saadav materjal oli enamasti venekeelne ja näiteks nime Džu puhul polnud selge, milline on selle õige kirja pilt, ja seetõttu kulus palju aega entsüklopeediatest õige nime leidmiseks (Reile jt, 2017). Saadeti ka kodeeritud aruandeid siinse koguduse kohta. Kodeering tähendas, et nimeliselt olid teada ainult koguduse juhtivad isikud, kellel olid hüüdnimed, koguduse täieõiguslike liikmete arv oli aruandes lahter nr 9 all, mida KGB väidetavalt teadis, kuid seda ei hakatud muutma, et mitte rohkem uurimist kaela tuua (Naaber, 2018; Silliksaar, 2017).

Kirjanduse saamise protsess oli ülikonspiratiivne ja toimus järgmiselt. Peakanaliks oli Soome–Leningrad, kus toimus üleandmine, mis oli varem täpselt kokku lepitud: paroolid, välised tundemärgid, aeg minuti täpsusega. Telefoni ega kirja teel ei toimunud mingit suhtlust. Kogu materjal tuli mikrofilmidel, peamiselt vene, kuid ka inglise ja saksa keeles, harva ka paberil. Ühingu poolt oli seatud nõue, et sinne kontaktisik oleks KGB jaoks võimalikult tundmatu ning mitte kogu aeg ainult üks inimene. Seetõttu ei saanud näiteks Silliksaar ise kunagi materjali järel käia, kuna aktiivse reisimise ja muu tegevuse tõttu oli ta paljudele teada. Ka Soome poolt käisid eri inimesed. Igal kohtumisel ei pruukinud olla isegi füüsilist kontakti ega suhtlust, kuid vahel, kui oli vaja silmast silma infot edastada, pidi kontaktiks olema kas soome või inglise keelt valdav isik. Keeleoskajana oli tähtis roll eespool mainitud Fanny Hietalal, kuid mitte ainult temal (Silliksaar, 2018).

4.1.2. Kirjanduse valmistamine ja levitamine

Esimesed ajakirjad tõid Venemaalt vangilaagrist vabanenud Jehoova tunnistajad. Need tõlgiti ja trükiti kirjutusmasinal ümber. See paljundamisviis oligi kõige levinum ja kasutusel kõigis konfessioonides. Metoodika oli kõikjal üks: kirjutusmasinasse pandi vastavalt paberi paksusele võimalikult suur hulk lehti koos kopeerpaberiga ja nii saadi olenevalt paberist ühe ümberlöömisega 5–12 koopiat. Tavaliselt jäi arv siiski 8 eksemplari piirimaile ning juba siis olid alumised lehed üsna ähmaselt loetavad. Kõik olenes paberi paksusest ja trükkija löögi tugevusest. Töö muutus lihtsamaks hiljem kasutusele võetud elektriliste kirjutusmasinatega,

mis olid võimsamad ega vajanud nii suurt löögijõudu. Kasutati ka fotokoopiaid. Näiteks venekeelne „Vahitorn“ enamiku ajast kogu Nõukogude Liidus nii ilmuski, sest see toodi sisse filmidena ja paljundati fotopaberile.

Ajakirja „Vahitorn“ valmistamiseks kasutati eri meetodeid masinakirjast rotaprinttrükini. Kirjutusmasinate peitmiseks ehtasid Jehoova tunnistajad elamutesse peidikud (Ringvee, 2012: 171). Sageli tuli vahetada kirjutusmasina tähestikku, sest ladina tähtedega masinad olid haruldased ning teatud ajani ka KGBs arvel (Käsk, 2017; Reile jt, 2017). Pärast kontaktide loomist välismaailmaga materjali hulk kasvas, niisamuti ka liikmete arv ja kirjutusmasinaga trükkimine läbi kopeeri polnud enam piisav.

Nii hakati otsima võimalusi trükkida suurema võimsusega, mille eestvedajaks oli Adolf Kose, kes ehtas ise mitu erinevat mudelit paljundusmasinaid, mida järjepidevalt täiendas. Algul saavutati tiraažiks umbes 76 eksemplari, enne kui masin umbe läks, parim tulemus oli lausa 120. Kuid esialgu sellest piisas. Tollane värv ja paber olid kehvad, värv ummistas masinat, paljundamisega hakkasid read paigast minema ja osa tähti jäi ebaselgeks. Need tuli hiljem käsitsi üle parandada (Reile jt, 2017).

Trükkimine sarnanes siiditrüki tehnikaga: nailonriie kasteti vaha sisse ja lasti kuivada, misjärel löödi sellele kirjutusmasinaga tekst. Sellega kaasnes aga probleem, et vahariie jättis kirjutusmasina rullile jälje, ja et see kinni ei jääks, tuli kasutada talki, mille jälgi polnud võimalik eemaldada, nii et teadja oleks masinat nähes kohe mõistnud, millega tegu. Seejärel asetati vahariie raamile, kus sellest värvi ja rulliga üle käies jäi trükitust paberile jäljend (Reile jt, 2017).

Oli kaks erinevat tehnoloogiat või ajastut, üks „valge“, teine „kollane“. „Kollane“ tehnoloogia toimis linaõli baasil tehtud värvil, mis kuivas aeglaselt ja millele lisati vedeldamiseks lahustit. Selle tagajärjel imbus vedelik mööda paberit laiali, jättes lehe tagant kollaseks. Siit ka nimetus „kollane“. Lisaks oli see värv sageli mürgine ja nõnda spetsiifilise ja raskesti lenduva lõhnaga, et lõhna järgi võis kohe öelda, kes põrandaaluse trükkimisega tegelenud on. Samuti oli seda raske pressida, tähed jäid kinni ning masin ummistus (Reile jt, 2017).

1985.–1986. aastal võeti kasutusele tapeediliim, mis ei tulnud enam paberist läbi. Selle toonimiseks lisati ikka sedasama õlivärvi, ent märksa lahjemat. Kuid kuna õli veega ei segune, kasutati emulgaatorit, milleks oli nõukogudeaegne värvitu nõudepesuvahend „Nobe“. Uus liimvärvi tehnoloogia kiirendas oluliselt trükiprotsessi, kuna värv kuivas kiiremini ja tiraaži oli võimalik peaaegu kahekordistada. Lõpuks suutis Kose teha juba 300 eksemplari, enne kui värv masina ummistas (Silliksaar, 2018).

Trükkimise jaoks vajalikku materjali, nagu vahapaberit või nailonriiet, saadi Kaukaasiast ja mujalt, paberit ostis igaüks, kes müügil nägi, vähekesehaaval, et mitte kahtlust äratada. Ja nii oli kogu aeg väike varu olemas (Reile jt, 2017).

Pärast kohtumist kontaktisikuga kulges protsess järgmiselt: saadud mikrofilmidest tehti fotokoopiad, mille keeleoskajad ära tõlkisid, seejärel trükiti kirjutusmasinaga vahapaberile või -riidele teksti jäljend ning siis jäljendi abil trükimasinaga küllaldane arv eksemplare. Kokku on aastatel 1966–1989 trükitud väidetavalt üle viie miljoni A4-formaadis lehe (Aastaraamat, 2011: 217; Reile jt, 2017). Kogu kirjastamistöö oli vabatahtlik ning keegi tasu ei saanud, kuigi emaorganisatsioon seda aeg-ajalt pakkus (Reile jt, 2017; Silliksaar, 2018).

Peale Adolf Kose kodu oli hiljem veel neli-viis paljundamiskohta. Mõte oli selles, et ühe vahele jäädes saavad teised tööd jätkata. Kuid ei avastatud ühtegi salajast töökoda (Silliksaar, 2017).

Tööjaotus kujunes oskuste ja usaldusväarsuse põhjal. „Vahitorni“ tõlkisid, trükkisid ja tarnisid peamiselt Kose ja Silliksaar, muud materjali ka teised koguduse liikmed (Silliksaar, 2017).

Kogudusele oli antud suunised, et kogunemistel poleks üle kümne inimese. Grupijuhataja sai trükitust alati eksemplari, mida hoidis oma raamatukogus või peidikus. Kui mõni grupp „Vahitornist“ ilma jäi, laenati seda järgmistesse uurimisgruppidesse nii kaua edasi, kuni kõik said õppetükid läbi teha. Probleem tekkis koguduse venekeelse osaga, mis hakkas nii jõudsalt kasvama, et fototehnika abil tehtud paljundus ei suutnud neid enam rahuldada. Olukorda leevendas üks paar Räpinas, kes hakkas 1970. aastatel venekeelseid materjale paljundama (Silliksaar, 2017). Hiljem hakkasid siinsed vene liikmed endale venekeelset kirjandust ise trükkima (Aastaraamat, 2011: 217).

Kirjastamise ulatust ja põhjalikkust ilmestab fakt, et kui 1989. aastal saadi konfessiooni soomekeelse kirjanduse nimestik, siis selgus, et Eestis oli sellest juba 80% olemas (Reile jt, 2017).

Eesti staatus oli huvitav selles mõttes, et tegemist oli transiitmaa ja keskusega, kust materjalid edasi nii lõuna poole kui ka tagasi Venemaale liikusid, sest Leningrad kirjanduse sissetoomise kanalina tähendas ainult kontaktisikut ja üleandmise kohta. Nii et Leningradi Jehoova tunnistajad (keda oli väga vähe) said oma „Vahitornid“ Eestist. Hiljem trükkimiskohti ja kanaleid lisandus ning kirjanduse levik lihtsustus, kuid alguses varustas Eesti väga suurt ala (Reile, 2018; Silliksaar, 2017).

4.1.3. Suhted võimudega

Jehoova tunnistajad oli keelatud organisatsioon, millest KGB väga hästi teadlik oli. Siiski mõõnsid kõik intervjueeritavad, et kuigi neid jälitati ja aeg-ajalt ka läbiotsimisi tehti, siis millegipärast lasti neil tegutseda. Selle juures tajuti selget vahet siinsete ja Venemaa ametkondade suhtumises. Üheks võimalikuks põhjuseks pakutakse koguduse liikmete täielikku apoliitilisust ja teadmist, et oma kanalit ei kasutud muuks kui ainult vaimuliku kirjanduse sissetoomiseks. Olgugi et sõjaväest, riigipühadest, hümni austamisest jms keeldumine kuulus justkui poliitilisse valda, andsid võimud ilmselt endale aru, et tegemist pole otseselt vastutöötamise ja teisitimõtleemisega (Reile jt, 2017). Siiski oli just sõjaväest keeldumine peamine põhjus, mille eest Jehoova tunnistajaid vangi mõisteti. Väidetavalt oli selliseid kohtuasju okupatsiooni aastatel 21 (Silliksaar, 2017). Teiseks leebuse põhjuseks pakutakse soovi hoiduda liigsest kärast, sest Rootsi päevalehed kirjutasid sageli, mis siin toimub ja usuasjade voliniku jaoks olid välispoliitika ja religiooni seosed väga olulised (Reile, jt, 2017; Remmel, 2011). Ilmselt sellepärast polnudki Adolf Kosel kunagi võimudega otseseid probleeme ega isegi ühtki läbiotsimist, kuigi tema rollist olevat KGB hästi teadlik olnud: nuhid tema kodu ümber olid sagedased ja vahel harva poetusid ka kogudusse.

Eestis laiemalt siiski läbiotsimisi ja ülekuulamisi toimus, kuid pärast Stalini aega ei arreteeritud mitte ühtegi Jehoova tunnistajat usulise tegevuse pärast, v.a sõjaväest keeldumise tõttu (Ringvee, 2012: 169). Küll aga juhtus seda Leedus (Silliksaar, 2017).

Niisamuti püüdis KGB kogudusi lõhki ajada, mis Eestis küll vilja ei kandnud, kuid Venemaal õnnestus. Muude võtete kõrval kasutati selleks võltsitud „Vahitorni“ ajakirju, kus mingid õpetuslikud asjaolud olid ära vahetatud ning mis koguduses lahkmeelt tekitasid. Sellepärast oli hea omada kahte varustuskanalit, et mikrofilmide võltsimise kahtluse korral ühest kohast saadu teise kaudu üle kontrollida (Reile jt, 2017).

Lõpuks üks humoorikas seik Lembit Reile äiaja juhtunust. Ühel päeval tuli tema juurde miilits kodu läbi otsima – põhjendusega, et külast varastati mootorratas – ning suundus otse raamaturiuli juurde. Enne lahkumist kontrolliti igaks juhuks ka puu otsas olevat lindude pesakasti (Aastaraamat, 2011: 218; Reile jt, 2017).

4.2. Adventistid

Adventistidel ehk täpsemalt seitsmenda päeva adventistidel (SPA) puudub seniajani koguduse arhiiv ja suulised mälestused ulatuvad enamikus 1970. aastatesse. Siiski on ilmunud

üksikuid mälestusteraamatuid ja leiduvad ka osalised nimestikud väljaantud kirjandusest, mida pidas omaaegne SPA kirjastusjuht Rein Käsk.

1946. aastal likvideeriti Eesti SPA Liit ja liideti see Seitsmenda Päeva Adventistide Üleliidulise Liiduga (SPAÜL), mille juhtorganiks oli liidu nõukogu (SPAÜN) eesotsas esimees Grigori Grigorjeviga. Uue põhikirja alusel sai sinise liidu esimehe ametinimetuseks SPAÜN volinik ENSVs (Viirsalu, 2001: 61, 63–64). Hruštšovi-aegse religioonivastase kampaania ajal 1950. aastate lõpust ilmus usklikke aina rohkem piiravaid määrusi, mis tipnesid 1961. aastal NSVL MN salajase määrusega „Kontrolli tugevdamisest religioossete organisatsioonide üle“ ja sellega kaasas olnud juhendiga määruse täideviimiseks, mida peetakse olulisimaks muudatuseks ususeadustikus alates 1929. aastast (Remmel, 2011: 39–40). Kui 1960. aastal võttis Eesti usuasjade volinik ära ametiloa siinselt adventvolinikult Viktor Kärmaselt ning likvideeriti ka keskkassa, otsustati hakata taastama oma koguduste liitu lahus Moskva keskusest, et taastada sõjaeelne olukord Eestis. Juba samal aastal likvideerisid võimud ka Moskva keskuse (Viirsalu, 2001: 127–128) ja nii jäid kõik Nõukogude Liidu adventkogudused omaette ning omavaheline suhtlus peaaegu lakkas. Parema kontakti oli Eestil Läti ja Leedu kogudustega, kellega koos Leedus 1975. aastal isegi ühine suur ebaseaduslik noortekoosolek korraldati (Käsk, 2018).

Usualase kirjanduse kohta on teada, et 1940. aastal Nõukogude okupatsiooni alates konfiskeeriti SPA Eesti Liidu kirjandusladu (Viirsalu, 2001: 5), millest 1941. aastal anti võimalus tagasi osta lauluraamatud ja jumalateenistuseks vajalikud raamatud. 1942. aastal lubasid Saksa okupatsioonivõimud tagasi osta kõik ülejäänud säilinud raamatud (Parman, 1998).

Olgugi et mälestuste põhjal saab väita, et käsikirjaline kirjanduse paljundamine oli toimunud mingil määral kogu aeg, võib süstemaatilise ja organiseeritud põrandaaluse kirjastamise alguseks lugeda siiski 1960. aastate lõppu ja 1970. aastate algust, mil koguduses tekkisid salajased kirjastuskomisjonid ja kirjandusega tegelev aktiiv. See paigutub ka laiemalt samizdati hüppelise kasvu või elavnemise/ärkamise ajale, nagu on selle perioodi kohta öelnud nii informant Mart Vari kui ka mitmed teised (Kurg, 2009a; Unt, 2005; Vari, 2017).

Nõukogudeaegses adventkirjanduses leidub paar huvitavat võõrkeha, mille saamislugu jääb praegu päris lõpuni lahendamata. Nimelt on 1946. aastal Tallinna trükikojas Ühiselu trükitud lauluraamat „Adventlaulud“, mille väljaandjaks on Advent-Usuühingute Juhatus Eesti NSVs (Adventlaulud, 1946). Peale selle on nii 1945. kui ka 1946. aastal Kuressaares Saarte trükikojas trükitud kolm vihikut „Piibli õppetükke“, mis on veidi üllatav, arvestades okupatsiooniga kohe kaasnenud tsensuuri. Oma mälestusteraamatus adventajaloost on

Voldemar Viirsalu neid trükiseid põgusalt maininud, kuid ilma ühegi viiteta ja muu täpsustuseta peale selle, et lauluraamatu jaoks (1000 eksemplari) saadi luba usuasjade volinikult ja samal „aastal avanes võimalus trükkida ka uusi õppetükke Rooma raamatu üle.“ (Viirsalu, 2001: 60). Järgmine ametlikult saadud lauluraamat ilmus alles 1988. aastal; see trükiti Rapla trükikojas, kust saadi vaid poognad ning kõita tuli kogudustel endil (Vari, 2018).

Võimalik, et 1945. ja 1946. aastal trükised ilmusid tõepoolest legaalselt, sest sõjajärgses „uues süsteemis“ polnud tsensuuril veel detailseid reegleid välja kujunenud, usuasjade voliniku institutsioon oli alles äsja loodud ja kogu asjaajamine alles rööpasse minemas. Samuti võis tegemist olla n-ö hooletusveaga, kus trükikojas juba enne Nõukogude okupatsiooni algust trükiootel olnud ideoloogiliselt mittesobivad trükised siiski kogemata ära trükiti. Teatava vihje sellele annab tõik, et Saksa okupatsiooni aegsed adventtrükised on samuti Saarte trükikojas trükitud. Apsakaid trükikodades ja kirjastustes kirjeldab ka Aile Möldre (2005) oma doktoritöös „Kirjastustegevus ja raamatulevi Eestis aastail 1940–2000“, kus ta toob välja 1946. ja 1947. aastal toimunud ENSV Riikliku Kirjastuskeskuse vastutavate töötajate nõupidamisel kirjastuste aadressil kõlanud süüdistused „korduvalt nõukogude ideoloogiaga sobimatute teoste üllitamises“, mille tulemusel seati kirjastustes 1948. aastal ideoloogilise praagi vältimiseks sisse kord, mille kohaselt algupäraseid käsikirju retsenseerisid kõigepealt kaks poliitiliselt haritud inimest, misjärel arutati neid kirjastuskolleegiumis (Möldre, 2005: 85–86).

4.2.1. Väljaanded ja väliskontaktid

Nii nagu Jehoova tunnistajad, ei ole ka adventistid oikumeeniline konfessioon ning seega andsid nemadki välja vaid konfessioonipõhist kirjandust ja niisamuti oli kogu kirjandus puht vaimuliku sisuga, milles puudus igasugune poliitiline kallak. Ka oli kirjastamine, välja arvatud mõne erandiga, üldiselt organisatsiooniliselt reguleeritud. Ent paraku puudus neil Jehoova tunnistajatega sarnane regulaarne väliskontakt ja originaalkirjandusega varustamine. Viimane toimus üsna juhuslikult, koguduseliikmete isiklike tutvuste kaudu ning alates laevaliikluse taastamisest Helsingi ja Tallinna vahel ka Soome „adventturistide“ kaudu, kes ise kirikusse tulid ja kirjandust töid (Käsk, 2017; Laul, 2018; Vari, 2017).

Perioodikat polnud üldse; esimene adventajakiri „Meie aeg“ taastati küll formaalselt veel nõukogude ajal ehk 1989. aastal, kuid selleks ajaks oli ka tsensuuriamet Glavlit pelgalt formaalne instants.

Ametliku usukirjanduse osas määrasid võimud uskkondade kaupa, kes mida võis teha. Adventkiriku osaks olid hommikvalved ja hingamispäeva õppetükid. Arvestati, et need on selle kiriku spetsiifika ja nende jumalateenistuse vorm (Käsk, 2018; Vari, 2017).

„Hommikvalve“ oli A4-formaadis kord kvartalis väljaantav paberileht, millel vaid kvartali jagu kuupäevi, iga hommiku kohta piibli kirjakoht (ilma tekstita, lihtsalt viide) ja teema. Seda sai trükkida kirikus pitseerituna seisva eestiaegse rotaprindiga, mis ainult nendeks puhkudeks välja lubati võtta ja vastavalt koguduse liikmete arvule 1500–2000 hommikvalvet trükkida (Käsk, 2017). Seega ei olnud „Hommikvalve“ puhul isegi tegemist põrandaaluse materjaliga.

Esimene rotaator oli vana ja primitiivne, selle tööpõhimõtte oli sarnane Jehoova tunnistajate masinaga. Kõigepealt trükiti vahapaberile teksti jäljend, mis seejärel rotaatorile asetati, värviga kaeti ja raamiga üles-alla sellele paberit surudes ja rullikuga rullides jäi paberile trükitud tekst. See tegevus oli väga sarnane omaaegse fotode kuivatamise protsessiga pimikus pärast ilmutamist, kui käsitsi fotost rullikuga üle lasti. Hiljem saadi uuem vändaga rotaator, mille raamil asetses trummel, millele kinnitati vahapaber ja mida siis edasi-tagasi rulliti, nii et üks trumli pööre trükkis ühe lehekülje teksti. Veelgi hiljem saadi juba elektriline rotaator, mille puhul piisas nupule vajutamisest (Käsk, 2018; Laul, 2018).

Õppetükk kujutas endast iganädalase piiblitunni materjali, mis oli mahukam ja nädalaid ette tehtud. Ühe nädala kohta tuli üks õppetükk. Praegune praktika on samasugune, kandes nimetust hingamispäevakool, mis toimub kas vahetult enne või pärast jumalateenistust. Loomulikult ei tulnud nõukogude ajal sõna „kool“ kasutamine kõne alla ja nii öeldi selle kohta lihtsalt piiblitund, mida see põhimõtteliselt ongi.

Ehkki mõlema trükise jaoks oli ametlik luba olemas, sai rotaatoril teha vaid hommikvalveid, kuid õppetükke tuli teha omal käel (Käsk, 2017; Laul, 2018; Vari, 2017). Seega tähendas ametlik luba vaid nende tolereerimist ja mittekonfiskeerimist. Nii võib öelda, et peamisteks isetehtud trükisteks olidki iganädalased õppetükid. Küll aga toimus raamatute kirjastamine ilma loata, nagu kõigil teistel konfessioonidel. Konfessioonipõhise kirjanduse alla liigitub nii otseselt vaimulik kui ka tervisealane kirjandus (Käsk, 2017), mis mingist küljest siiski alati ka vaimuliku teemaga seostub, kuna adventkiriku üheks ülesandeks on tervisekuulutus. Kõige ohtlikumaks žanriks, mida trükiti, oli vaimulik lastekirjandus, aga see oli otsesõnu ebaseaduslik tegevus (Käsk, 2017).

Adventkiriku tegevuse ja muude daatumite täpne väljaselgitamine on olnud raske, kuid kindlasti väärrib märkimist väljaantud kirjanduse ja õppetükkide loetelu, mis on küll vaid osaline, ent võrreldes enamiku teiste konfessioonidega, kes oma nimekirjad KGB hirmus ära hävitasid, siiski üsna haruldane ja väärtuslik.

4.2.2. Kirjanduse valmistamine ja levitamine

Kuigi päris algust ei mäleta enam keegi, oli esmaseks viisiks, nagu iga kiriku puhul, käsitsi ümberkirjutamine. Pastor Mart Vari mäletab oma varasest lapsepõlvest, 1950. aastate teisest poolest, kuidas paljudel koguduseliikmetel oli 1928. aastal välja antud lauluraamat käsitsi kaustikusse ümber kirjutatud (Vari, 2018). Sama lauluraamatu masinakirjas varianti 1970. aastatest mäletab oma lapsepõlvest pastor Toivo Kaasik (Kaasik, 2018).

Pastor Rein Käsk meenutab, et vanemad inimesed ajasid tavaliselt läbi Eesti Vabariigi esimesest perioodist pärit kirjandusega ja organiseeritud kirjastamist enne 1970. aastaid polnud. Vaimuliku ametisse asus ta 1972. aastal ning tema tööle hakates kirjastamine pisuthaaval juba käis, aga ilmselt oli see varem olnud üsna juhuslik ettevõtmine (Käsk, 2017). Siiski on säilinud dokumente, millest järeldub, et õppetükkide ettevalmistamine toimus juba 1960. aastatel, kuid pole teada, kuidas ja kui regulaarselt sellega tegeldi (Käsk, 2018).

Pastor Aarne Kriisk (1944–2015) tegeles 1960. aastate lõpus ja 1970. aastate alguses välismaalt saadud ingliskeelse kirjanduse paljundamisega pildistamise teel. Omavahelises vestluses kinnitas Kriisk Toivo Kaasikule, et Eestis tegi seda keegi teine veel ja selline tegevus toimus vähemalt ka Lätis. Kriisk oli valmistanud erilise rakise fotoaparaadi ja pildistatava raamatu jaoks, kus raamat oli surutud klaasi alla, et kvaliteet võimalikult hea saaks. Huvitav on see, et parima tulemuse saavutamiseks vajab ta kõige kehvema kvaliteediga ehk väikseima resolutsiooniga filmi, sest raamatu teksti pildistades vajab ta selget mustvalget tulemust, tundlikumad filmid aga jätsid valge halliks (Kaasik, 2018).

Käsitsi kirjutamisele järgnes kirjutusmasinal trükkimine, mis sai päriselt hoo sisse siis, kui loodi salajane kirjastusosakond koos tõlkekomisjonidega, mis oma organiseerituselt on võrdlemisi haruldane ja märkimisväärne nähtus Eesti kirikutes. Kahjuks ei mäleta osakonna asutamise kuupäeva ükski informant, ka mitte Rein Käsk ise, kes ühel ajal seda juhtima pandi, ja mitteametliku staatuse tõttu ei kajasta kirjastusosakonda ilmselt ka koguduse protokollid, nagu ka näiteks noortetööd, mis oli samuti ebaseaduslik. Kindlalt saab väita vaid seda, et kirjastusosakond loodi 1970. aastail ja loojaks oli Heikki Silvet (Käsk, 2017; Laul, 2018).

Loodi kaks komisjoni – õppetükikomisjon ja tõlkekomisjon. Õppetükikomisjoni kuulusid umbes pooled jutlustajatest, kelle ülesandeks oli õppetüki koostada. Võeti mõni piibli raamatutest ja jagati see uuritavateks osadeks (nt 1. Moosese raamat jagati 130 õppetükiks, mis tähendas 130 nädalat!). Koostajad tegid õppetüki valmis ja komisjoni kokku tulles lugesid üksteise tekste üle, redigeerisid ja kohendasid vajadusel. Mahukamaid piibli raamatuid ei jõutud ühe korraga valmis, sest lisama pidi ka märkusi ja selgitusi

piiblikommentaari ja Ellen G. White'i³ teostest, mis tuli alles inglise keelest tõlkida. Õppetükid olid nii mahukad, et pelgalt klambritega kinni lüüa polnud võimalik, vaid tuli lehtede kokkuõmblemiseks neisse naaskliga augud teha (Käsk, 2017).

Pärast tõlkimist ja redigeerimist löödi kirjutusmasinal läbi kopeeri eriti hoolikalt esimesed kaheksa eksemplari, need said peale märgi „originaal“ ja saadeti kogudustesse laiali. Nende pealt paljundati juba edasi (Käsk, 2017).

Tõlkekomisjoni töö seisnes tõlgitavate raamatute valikus ning tõlgitud tekstide ülevõttes keelt valdavate inimese poolt. Üks-kaks inimest kontrollisid, kas tõlge on nende arusaamist mööda õige, ja üks-kaks inimest jälgisid eestikeelset väljendust, ehk toimis tsensuur selle sõna parimas tähenduses (Käsk, 2017; Laul, 2018).

Rein Käsu ülesandeks kirjastusjuhina oli korraldada õppetükkide jm kirjanduse valmimistsükkel: pärast käsitletava piibliraamatu valiku teinud nõukogu otsust selle jõudmine tõlkijate ja trükkijateni, trükiste jõudmine kõigi koguduste raamatukogudesse, köitmine, materjali ostmine, töö eest tasumine jms (Käsk, 2017). Raamatukogu ei tähendanud toona muidugi raamatukogu kui eraldi asutust või osakonda, sest seaduse järgi olid need kirikuis keelatud (Sedjulin, 1975: 15). Kirikus või pastori ametikorteris (nt Jõgeval, Kuressaares) oli lihtsalt kapp raamatutega. Raamatuid oli võimalik ka osta, kuid krõbeda hinna tõttu (olenevalt lehekülgede arvust maksis näiteks 300-leheküljeline raamat 10–20 rubla) suutsid seda vähesed. Sellepärast oligi tähtis, et raamatud oleksid kogudustes olemas, kust neid sai laenata (Käsk, 2017).

Nagu mainitud, oli adventkirikus trükkimine tasustatud, Käsu mäletamist mööda 20 kopikat lehekülje eest, kuid trükkima pidi läbi 8–9 kopeeri. Trükkijad ei olnud kõik kirikuinimesed. Kuna mõnel trükkijal esines palju vigu, siis lõi Käsk süsteemi trükkijate eristamiseks, andes igaühele konkreetse kuupäeva, mis trükise lõppu lüüa ning millest sai selle inimese kood. Kehtis kokkulepe, et leheküljel ei tohi olla üle kolme parandatud vea. Kui vigu tuli töö käigus rohkem, läks leht praaki ja trükiti uuesti (Käsk, 2017). Tasu said ka köitjad, kellest osa töötas legaalses köitekodades, kust sai haltuura korras väga hea kvaliteediga ja kuldtähtedega köiteid paarikümneses tiraažis.

Raha kirjastustöö jaoks tuli Rakvere kogudusest, kelle kümnis läks tervenisti selle katteks. Kümnist kirjastamiseks kasutada said loa 1975. aastal adventistide üleilmsel peakonverentsil Austrias Viinis käinud liidu sekretär Maimu Väli ja Eesti liidu esimees Viktor Kärmas. Selle raha eest osteti kirjutusmasinaid ja varustust, maksti palka jms (Käsk, 2017).

³ Ellen G. White oli adventliikumise rajajaid, kelle prohvetlikel nägemustel põhineb suur osa adventõpetusest.

Alates 1978. aastast lubati adventistidel ka õppetükke trükkida kirikus oleva rotaprindiga, kuid ainult teatud päevadel, nii et kogudustest üle Eesti tuldi Tallinnasse kokku, et ööpäevastes vahetustes kogu tiraaži ära jõuaks teha (Käsk, 2017, 2018).

Umbes samal ajal sai hakata ka hommikvalveid trükkima hommikvalveraamatutena, mille lõppu pandi usuasjade voliniku vaikival nõusolekul „järjeutt“, milleks oli katkend mõnest adventistlikust raamatust. Koguduseliikmete tähelepanu juhiti sellele, et järjejutud tuleb kokku koguda ja raamatuks köita (Kaasik, 2018).

Kui üldiselt oli adventikiriku kirjastustöö organisatsiooni juhitud, leidis siiski veel üks seltskond kiriku sees, kes samuti üsna laiahaardeliselt kirjastamisega tegeles ja kellel oli oma trükkijate ning köitjate võrgustik. Seda juhatas Aili Laul, kes alustas selle tööga siis, kui pastori abikaasa Jaan Lauluga Pärnusse elama asus. Osaledes küll tõlkekomisjonis, oli tema tegevus siiski liidu omast lahus, ent väljaantavaks kirjanduseks ikka ainult adventikirjandus. Laulud olid väga tegusad inimesed: abikaasa tegeles pastori ameti kõrval ka kirjutusmasinate kokkuostmise ja remontimisega (Laul, 2018).

Näiteks otsustasid nad õppetükkide hoogtöö ajal, et ehitavad hoopis omaenda rotaprindi, mida ka tegid. Ent kui jõudis kätte nende vahetus olla Tallinnas paljudamas ja nad ütlesid, et neil on juba õppetükid tehtud, tuli sellest suur pahandus, sest KGB-l olid kõik rotaatorid arvel ja erinevaid trükke nähes oleks võimud kindlasti reageerinud: tegemist oli pörandaaluse trükikojaga, mille pidamine oli kriminaalkuritegu. Laulu sõnul rohkem nad oma rotaprindiga midagi ei trükinud. Kuid umbes 1985. aastal saadi Soomest uus ja parem rotaator, millega hakati ka raamatuid tegema, õnneks kunagi vahele jäämata (Laul, 2018).

Laulud kasutasid alguses üht Tartus töötavat kvaliteetset üliõpilastööde köitjat, kuid nähes, kuidas too köitetöid tegi, muretsesid vajalikud riistad endalegi ning õppisid ise köitma (Laul, 2018). Osa köitmiseks vajalikke tööriistu tegi Kaasiku sõnul Jaan Laul koos isaga ise, osa tellis vist tuttavatelt metallitöömeistritelt. Köitmistöö abivahendeid oli ka koguduste juures, näiteks Rakveres oli suur lõikur, millega raamatute ääred tasaseks lõigati. Selle oli teinud koguduseliikmest sepp Voldemar Kalmus (Kaasik, 2018).

4.2.3. Suhted võimudega

Peamiseks probleemiks võimudega oli adventistidel laupäevane hingamispäeva pidamine, mil keelduti lapsi kooli saatmast ja ise tööle minemast. Kuid see ei puuduta kuidagi kirjandust.

Nagu kõigi teiste konfessioonide informandid, kinnitavad ka adventistid, et KGB teadis nii kirjastamisest kui ka töökomisjonidest, kuid lasi neil ometi tegutseda. Taas on toodud

ühaks võimalikuks põhjuseks Eesti lähedus Läänele ja turistide rohkus, aga ka adventistide teistsugune tõlgendus piibli Ilmutusraamatu metsalisest, kelleks nende sõnul peaaegu kõik teised konfessioonid pidasid kommunismi, kuid adventistid katoliku kirikut (Käsk, 2017; Vari, 2017). Mõtet kommunismist kui metsalisest on esindanud teiste hulgas ka Soome luterlik misjoniorganisatsioon Kansanlähetys ehk Rahvamisjon, kes tegeles 1960.–1970. aastatel usukirjanduse salaja NSV Liitu sissetoomisega (Latvala, 2008: 6). Samas pole sugugi kindel, et see põhjendus on julgeolekuorganite poolt vaadatuna adekvaatne: hoolimata sellest, et KGBs oli tõesti inimesi, kes religiooniküsimustega veidi enam kursis olid kui tavakodanikud (Remmel, 2011: 95–96), on siiski küsitav, kas sellised õpetuslikud nüansid KGB poliitikat terve konfessiooni suhtes mõjutasid või olid eri uskkonnad nende jaoks kõik ühed sektandid.

Rein Käsk meenutab, et ühe koguduseliikme juures tehtud läbiotsimisel leitud Ellen G. White'i raamatu peale olevat julgeolekutöötaja öelnud, et see kosmonaut neid ei huvita. Otsiti ikka poliitilist kirjandust (Käsk, 2017).

Ka Mart Vari meenutab, kuidas tal Hiiumaale elama minnes pidevalt „saba“ taga oli, kuid kunagi teda läbi ei otsitud ega üle ei kuulatud, kuigi tema missiooniks Hiiumaal oligi just adventkirjanduse levitamine (Vari, 2017).

Nii hästi ei läinud pastor Toivo Kaasikul, kes meenutab, kuidas 1985. aastal, kui ta oli 16-aastane, võttis piirivalve Tallinna lennujaamas temalt ära 30 eksemplari Kuressaare koguduse õppetükki. Tema protesti peale, et need on seaduslikud trükised, öeldi, et ta pole adventkiriku töötaja, mistõttu pole tal õigust neid transportida. Isa sai pastori töötõendi ettenäitamisel õppetükid küll tagasi (Kaasik, 2018).

Üks põnev infokild: olevat olnud poolavalik saladus, et adventistide liidu omaaegne esimees Eduard Murd on KGB informaatore. Ta oli teeninud Saksa abipolitseis ja sellega KGB konksu otsas. Kuid ta ei teinud sellest ise saladust ja ütles: „Tehke, aga ärge mulle rääkige, siis saan puhta südamega öelda, et ei tea.“ (Käsk, 2017). Samasugust suhtumist kirikujuhtide ja ka paljude teiste tole aja inimeste poolt võis näha ka teistes kirikutes.

4.3. Baptistid ja metodistid

Selles peatükis käsitletakse korraga kahte konfessiooni, sest uuritava teema seisukohast oli tegemist oikumeenilise ja eriliselt nende kahe konfessiooni vahel põimunud tegevusega, kus nii väljaantav kirjandus, tegevused kui ka kontaktid suures osas kattusid. Kaaluka ühisosana on informandid välja toonud ühise noortetöö ja evangeeliumi kuulutamise soovi. Siin olid

aktiivsemad just koguduste noored, kes tõid kirikuisse uuemaid tuuli ning olid omavahel tihedais suhteis. See aga ei tähenda, et konfessioonidel vahet poleks olnud. Nagu on öelnud baptist Jaan Bärenson (2017), oli see ühine põrandaalune töö, kus kõik üksteist tundsid, ent igaüks teadis täpselt, mis kirikust ta on. Ka baptist Avo Rosenvald (2017) on tõdenud, et oikumeenia oli täiesti olemas, ent seda ei tõlgendatud oikumeeniana. Metodist Uno Looris (2017) ühineb märkusega, et nende tegevus ei käinud mööda kirikute piire, vaid tehti koostööd. Lea Altnurme on jõudnud järeldusele, et kristlikud noored suhtlesid üle konfessioonipiiride, sest neid oli vähe ning religioonist sai vastandkultuur, mis noori (ka sekulaarseid) liitis (Altnurme, 2009: 177–206).

Baptistikoguduse puhul tuleb alustada selle nimest ja konfessiooni saamisloost. Kuigi uurimistöös kasutatakse läbivalt nimetust baptistid, on see tegelikult vaid üks neljast erinevast vabakoguduslikust konfessioonist – priilased, nelipühilased, evangeeliumi kristlased ja baptistid –, mille nõukogude võim 1945. aastal meelevaldselt ühte liitis ja nimetas Eesti Evangeeliumi Kristlaste-Baptistide Liiduks (EEKB Liit). Viimane allutati omakorda 1944. aastal Moskvast loodud tervet Nõukogude Liitu hõlmavale Evangeeliumi Kristlaste ja Baptistide Liidule, mille juhtorganiks sai üleliiduline nõukogu, mida hiljem hakati kutsuma EKB Üleliiduliseks Nõukoguks (EKBÜN). Et aga liidetud koguduses sai valdavaks „traditsiooniline“ baptistide lähenemisviis, siis hakati Eesti EKB Liidu liikmeid lihtsalt baptistideks kutsuma (Pilli, 2007: 24–25; 17). Nii on see tänapäevani.

Nõnda võime korraga rääkida nii veidrast pealesurutud oikumeeniast kui ka suurest segadusest, kuna iga konfessioon erines oma jumalateenistuse vormi, teoloogiliste tõekspidamiste ja traditsioonide poolest, milles nüüd kuidagi mingi ühisosa tuli leida.

Kuid enne seda tegi valitsev võim veel ühe vangerduse, mis niigi keerulise olukorra veelgi raskemaks tegi. Nimelt otsustati 1950. aastal liita seitse erinevat Tallinna kogudust ja Iru Betaania Baptisti Kogudus üheks Oleviste koguduseks (Bärenson, 2000: 6–8).

Üheks peamiseks erinevuseks ja vaidlusküsimuseks oli ristimine ja leivamurdmine, mille puhul erinevalt ülejäänud kolmest konfessioonist, kes võtsid uusi inimesi kogudusse vastu neid vee alla kastmisega ristides, tunnustasid evangeeliumi kristlased ka lapsena ristimist ning võimaldasid neil inimestel leivamurdmisel osaleda. Selle tulemusena tekkis n-ö kaks pihtkonda: Tärgi ja Olviku pihtkonnad, ning kuni 1978. aastani toimuski kaks erinevat leivamurdmist (Lige, 2000: 32–33).

Kuigi esmapilgul näikse kooseksisteerimine üsna võimatuks, suutsid erinevad kogudused kõige kiuste siiski ühineda, nii et Olevistest sai üks aktiivsemaid ja uuendusmeelsemaid kogudusi, ka kirjanduse valmistamise ja levitamise osas. Ilmselt mängis selles rolli ka

võrdlemisi uskumatu sündmus kõnealusel ajal – 1956. aastal loodi EEKB Liidu usuteaduslik kaugõppeseminar, mis aitas kaasa teoloogilisele kohanemisele ja lõimumisele (Meriloo, 2000: 18). Seminar suleti 1960. aastal taas ägenenud religioonivastase võitluse käigus (Meriloo, 2000: 19; Pilli, 2007: 30; Remmel ja Adam, 2009: 72; Tammo, 2017).

Toivo Pilli (2007) märgib oma vabakoguduste ajalugu uurivas teoses, et Hruštšovi ateismikampaania tekitas kuni 1964. aastani paljudes kogudustes justkui „talveune“, mil aktiivne tegevus ja areng peatus ning säilitati vaid põhilised „elutegevuseks“ vajalikud funktsioonid (Pilli, 2007: 32), kuid sama võib öelda ka teiste kirikute kohta. Seejärel aga toimus elavnemine: 1964. aastal väljendasid kogudused aruannete kaaskirjades vajadust vaimuliku kirjanduse, uue lauluraamatu ja suurema tiraaži kalendrite järele, mis oligi Eesti EKB Liidu ainus lubatud trükis (Pilli, 2007: 35). Paluti ka Eestis luba hakata välja andma EKBÜNi häälekandja „Bratskii vestnik“ sarnast ajakirja, mis aga ei õnnestunud (Pilli, 2007: 37). Huvitaval kombel väidab EEKB Liidu Narva koguduse pastor, et see oli ja on siiani mitteametlik ajakiri (Vezikov, 2018).

Samal põhjusel ehk religiooniseaduste karmistamisel 1961. aastal, millele sai viidatud adventistide peatükis, toimus 1961. aastal oluline sündmus ka üleliidulises baptistiliidus, kust suur hulk kogudusi protestiks välja astus ning põranda alla läks, luues salajase ebaseadusliku liikumise, mida eri aegadel on erinevalt nimetatud: „põrandaalused“ baptistid, initsiatiivniki, Orgkomitee, Kirikute Nõukogu (Совет церквей). Liikumine keeldus igasugusest koostööst riigiga (Nikolskaya, 2017; Pilli, 2007: 138). Lähemalt tuleb neist juttu järgnevais alapeatükkides.

Taas kord paigutub usuline elavnemine ja kirjanduse aktiivne paljundamine samasse aega kui samizdati plahvatuslik kasv üldiselt – 1960. aastate teine pool ja 1970. aastate algus. Salajase kirjastustegevuse hoogustumisest 1960.–1970. aastatel räägib ka Ingmar Kurg EEKB Liidu kirjastustegevust kajastavas artiklis, kus ta märgib, et mõningate hinnangute järgi võis neil kümnenditel tõlgitud ja koostatud käsikirjaliste teoste hulk ulatuda kuni 200 nimetuseni (Kurg, 2009b: 97).

Selleks ajaks oli jõudnud peale kasvada ka uus generatsioon noori, kes polnud enam nii kinni sõjaeelsetes mälestustes ja tajus kogudust ühtsemana, ent sellegipoolest eksisteerisid need eri pihtkonnad, mida on iseloomustatud ka kui konservatiivset ja karismaatilist (Mazurtšak, 2017; Rosenvald, 2017), Effataa ja Konsiili⁴ (Jakobs, 2017) või ka baptistlikku ja

⁴Effataa nime all tuntakse suurt vaimulikku karismaatilist ärkamisliikumist Oleviste kirikus, mis kestis eri hinnanguil u 13 aastat (1968–1981) ja võttis 1970ndate keskpaigas lausa üleliidulised mõõtmed, nõnda et siia sõitsid üle Nõukogude Liidu tohutud rahvahulgad, et saada tervendatud ja „Püha Vaimuga täidetud“ (Uuemõis,

mittebaptistlikku poolt (Bärenson, 2018). Noored on oluline märksõna terve eesti kristliku omakirjastuse kohta, kuna just noorte vahel tekkis aktiivsem suhtlus ja koostöö, julgemad ettevõtmised ja uued ideed.

Eesti EKB Liit oli väga oikumeeniline konfessioon, mida uuritavas teemas esindab eelkõige Oleviste kogudus, aga ka Kalju ja mitmed teised üle Eesti, sealhulgas Narva oma vene kogukonna ja eripäraga.

Rääkides metodistikirikust, tuleb kõigepealt mainida selle ainulaadsust terves NSV Liidus. Nimelt soovis okupatsioonivõim ka metodiste kas baptistidega (Ritsbek, 2017) või luteri kirikuga (United Methodist Church, 2009) ühendada, kuid kuidagi õnnestus Eestis seda vältida ja nii jäigi ainsaks metodistikirikuks Nõukogude Liidus Eesti oma 15 kogudusega, mistõttu omandas Tallinna kirik NSV Liidus esinduskiriku staatuse; vaid kuskil Taga-Karpaatias olevat veel üks väike kogudus eksisteerinud (Ritsbek, 2017).

Kirikuhoonet jagati Mere puistee adventistidega, sest metodistide enda kogudusehoone hävis sõjas.

4.3.1. Väljaanded ja väliskontaktid

Kui eelmiste konfessioonide puhul oli tegemist piiritletud ja kindla temaatikaga, siis baptistide-metodistide väljaantud kirjanduses on näha mitmesugused teemad, mis erinesid sõpruskonnniti ning tekitasid ka kogudustes vastuolusid. Esimese generatsiooni (tinglikult 1944–1965) väljaantud kirjanduses võib märgata teatavat korrapära ja kindlat suunitlust (eriti Olevistes), kuid järgmine generatsioon (tinglikult 1965–1990) on oma valikutes olnud juba vabam ja avaldatud kirjandus temaatikalt märksa kirjum.

Olevistes toimunud Effataa-ärkamisega moodustus karismaatiline leer, kes avaldas ka sellealast kirjandust. Peale selle toimus 1970.–1980. aastatel üldine kristlike noorte aktiivsuse tõus; noored hakkasid kirikus praktiseerima kaasaegset rokkmuusikat, noorte- ja luuleõhtuid, kontserte ja laagreid, hakkasid välja andma mitmesugust perioodikat, kirjandust, löid bände, mis osutusid väga populaarseiks ka mitteusklike noorte seas jne. See kõik tekitas põlvkondade

2000: 22–24). Liikumise eestvedajaks oli Rein Uuemõis (Mazurtšak, 2017; Pilli, 2007: 42). Oma diplomitöö on sellest kirjutanud nii Allan Kroll (2006), kes põhjalikult kirjeldab kaasnenud lahkmeelt koguduses, kui ka Enno Tuulik (2005) (Kroll, 2006; Tuulik, 2005). 2010. aastal avaldas Riho Saard Effataast raamatu pealkirjaga „Tallinna vaim“ (Saard, 2010).

Effataa leeri kuulusid nt Hubert Jakobs, Aleksander Popov, Jaanus Meriküll, kes Jakobsi enda sõnul olid karismaatilised Püha Vaimu sõltlased, kuid hoolimata samast vanusest ei leidnud vastaspoole noortega ehk Konsiiliga ühist pinda ning seetõttu aeti erinevaid asju (Jakobs, 2017).

Konsiil oli aga aastatel 1973–1980 Oleviste noortejuhhi ametit pidanud Indrek Luide juhitud noorte aktiivsete meeste sõpruskond, kuhu kuulusid veel Helari Puu, Enn Palmik, Jaan ja Mati Bärenson, Mart Rannut ja Joel Roos, kes tegelesid kõikvõimalike asjadega, alates noorteõhtutest ja -laagritest kuni kirjanduse köitmise ja levitamiseni (Liht ja Havakats, 2009: 83; Luide, 2017). See grupp esindas nn baptistlikku poolt.

vahel pingeid, kuid kõigest hoolimata astusid vanad juhid enamasti noorte uljaspeade kaitseks välja, kui asi KGBsse puutus (Altnurme, 2009: 177–206; Luide, 2017).

Üheks põhjuseks kirjanduse temaatika avarumisel oli kindlasti väliskontaktide tihenemine ja seeläbi originaalkirjanduse mitmekesistumine, teisalt ka paljundusvõimaluste suurenemine, kuid ilmselt ka üldine maailmapildi muutus ja uuendusmeelsus. Põhimõtteliselt võib öelda, et igaüks, kes tahtis midagi teha, seda ka tegi. Kirjutusmasinad polnud enam ammu KGBs arvel ja suhtumine kirikusse oli leebem. Oli palju isevooluted minekut ja üksiktegijaid, mingit organisatsioonilist kontrolli ja selget ülevaadet polnud, kuid lisandus üks seni mainimata eriti konspiratiivne tööloik – massiline vaimuliku kirjanduse transiit läbi Eesti tervesse Nõukogude Liitu, mis oli küll hästi organiseeritud, ent mitte siinse kiriku administratsiooni poolt. Peale selle olid baptistidel, metodistidel ja põrandaalustel nelipühilastel oma põrandaalused trükikojad. Neis skeemides olid oma kesksed kujud ja organisaatorid olemas, kuid mitte kirikuvalitsusest.

Kui üldiselt olid laululehed, matuselehed ja kalendrid ainsad vaimulikud trükised, mida ametlikult trükikojas trükkida sai, siis praegusel juhul liigituvad laululehedki osaliselt põrandaalusteks, sest alatasa käis usuasjade volinikuga kauplemine nende tiraaži üle ning et alati jäi väheks, siis sai aeg-ajalt trükikoja töötajatega teha salajasi kokkuleppeid, et nad raha eest rohkem teeksid. Seda sai teha värvi nii seadistades, et seda kuluks vähem ja saaks trükkida näiteks 3000 eksemplari asemel 5000. Üleliigne osa vormistati praagina, mis salaja trükikojast välja toimetati (Bärenson, 2017).

Baptist Avo Rosenvaldi (2017) ja metodist Toomas Pajusoo (2017) sõnul oli neil kirjandus sisuliselt ühine. Üheks oluliseks figuuriks Eesti kristliku kirjanduse maastikul ongi Rosenvaldi tädi Aino Henno, keda on nimetanud pea kõik informandid. Aino Henno on metodist ja oli üks peamisi tõlkijaid mõlemas kirikus. Tema aktiivne tegevus toimus aastatel 1950–1989 Tallinnas (Henno, 2017). Tema tõlgitud raamatud olid kõik vabakoguduslikud, mitte luterlikud (Rosenvald, 2017). Aino Henno enda sõnul talle lihtsalt toodi kirjandust ja tema tõlkis (Henno, 2017).

Teiseks produktiivseks tõlkijaks, keda paaril korral intervjuudes mainitud on, oli inglise keele õpetaja Hulda Sillart Kalju baptistikogudusest, kes tõlkis enamiku Billy Grahami raamatuid ja kaotas viimaks selle tõttu töökoha (Ritsbek, 2017; Tamm, 2018; Tuulik, 2017).

Karismaatilist kirjandust, peamiselt Kenneth Hageni raamatuid, hakkas 1980. aastate keskel aktiivselt tõlkima ja välja andma Hubert Jakobs, kes esmalt sai neid kogudusekaaslaste Priit Kaljapulga käest ja hiljem Aleksander Popovi kaudu Soome nelipühilastelt. Kaljapulgal oli kontakt ühe Norra liberaalteoloogiga, kes Leningradi kaudu ingliskeelseid vaimulikke

raamatuid NSV Liitu salaja sisse toimetas. Jakobs sai raamatuid üllataval kombel ka posti teel kelleltki anonüümselt saatjalt Inglismaalt (Jakobs, 2017).

Tõlketeoste kõrval tuleb kindlasti välja tuua oma pastorite looming ehk puhas eesti teoloogiline kirjandus, mida Jehoova tunnistajatel ja teadaolevalt ka adventistidel ei esinenud. EEKB Liidu seminari tegutsemise ajal Tallinnas jõudsid mitmed vaimulikud, nagu Osvald Tärk, Robert Võsu, Oskar Olvik jt, enne õppeasutuse sulgemist kirjutada ja tõlkida umbes 30 õpikut (Meriloo, 2000: 19; Pilli, 2007: 30; Remmel ja Adam, 2009: 72; Tammo, 2017). Regulaarselt ilmusid näiteks Osvald Tärki jutlustekogud ja piiblitundide materjalid ning Efraim Joel Dahli uurimused, millest osa olid baptistide õpetust käsitlevad vaatlused, samuti Elmar Palumäe avaldatud vabakoguduste juhtide jutlustekogud ühes jutlustajate elulugudega (Kurg, 2009b: 97; 2018).

Veel üheks oluliseks žanriks on koguduse ajaloo talletamine, mille näiteks oli Eesti baptismi 75 aasta juubeliks koostatud fotoalbum kõikidest liidu palvelatest ja tollastest kogudusevanematest (Kurg, 2009b: 101). Peamiseks sõjajärgseks ajalookirjutajaks oli Robert Võsu, kes muu hulgas võttis ette suurejoonelise projekti EKB koguduste ajaloo ülevaadete koostamiseks Eesti baptismi 100. aastapäevaks, mis jäi aga kaastöö puudumise tõttu lõpetamata (samas). Totalitaarses režiimis oli omaenda ajaloo ülestähendamine väga tähtis, kuna n-ö ametlik ajalugu kirjutati KGB valvsa pilgu all ega vastanud tõe (Vezikov, 2017).

Tartus esindas vanemat põlvkonda Johannes Kähr, kelle 1960. aastail kirjutatud vaimulikud mõtisklused olid laialt tuntud, kuid usu ja teaduse suhteid käsitleva temaatika tõttu põhjustasid ka KGB läbiotsimisi. Rakveres oli aktiivne Arpad Arder, kes muu hulgas on end ajalukku kirjutanud viieköitelise „Piibli sõnastikuga“, mida julgelt piibli konkordantsiks nimetatakse (Bärenson, 2017; Kurg, 2009b: 97, 2018; Rosenvald, 2017). Oskar Olvikult ilmus mitu vaimulikku noorsooromaani (Bärenson, 2017). Avo Rosenvald alustas koos Albert Ruutsooga kristlike terminite sõnastiku koostamist, mis jäi paraku pooleli. Rohkem tegeles ta trükkimise ja kirjanduse levitamisega (Rosenvald, 2017).

Metodistidest organiseeris Heigo Ritsbek mahuka „John Wesley’s theology today“ väljaandmise, lastes selle 400 rubla eest Harri Tiidol ära tõlkida. Tiido tõlkis selle küll hästi, kuid paraku ei tundnud teoloogilist terminoloogiat ja töö tuli uuesti teha; seekord tegi seda Olav Maran ja peale pikka protsessi sai raamat masinakirjas kaante vahele (Ritsbek, 2017).

Huvitavaks eripäraks mõlema konfessiooni juures oli perioodika väljaandmine, mida viljelesid eri grupid. Üheks oli 1970. aastatel Pärnus asunud nn Haraka Instituut, mis koosnes eri konfessioonidest pärit inimestest, nagu metodistid Heigo Ritsbek ja Herbert Murd, luterlane Andres Pöder ja juhtfiguur baptist Joosep Tammo, kelle kodus Haraka tänaval koos

käidigi ja usuasju arutati. Osavõtjateks oli ka mitteusklikke inimesi. Kohtuti üle paari kuu ja esitati ettekandeid teemadel, mille kohta keegi vahepeal oli lugenud (Tammo, 2017).

1977. aastal otsustati hakata välja andma ajakirja „Lectio“, mida ilmus kuni 1979. aastani 10 numbrit ja millesse kirjutasid artikleid ja jutlusi osaduskonna liikmed ise, kuid nad ka tõlkisid (Linder, 2009: 92; Tammo, 2017). Palju materjali saadi luterlase Tiit Salumäe Soome sidemete kaudu idamisjoni jaoks mõeldud venekeelsest Belgia jesuiitide ajakirjast „Logos“ (Tammo, 2017).

„Lectio“ näol oli tegemist puhtalt teoloogilis-intellektuaalse väljaandega, mille nimigi valiti teadlikult võimalikult neutraalne. Eesmärgiks polnud avaldada midagi poliitilist, vaid edasi kanda kristlikku kultuuri, sealjuures sellises vormis, et ka mittekristlik lugejaskond tekstist aru võiks saada, ehk püüti ühendada piiblikooli tasemest kõrgem teoloogiline dimensioon ja n-ö tavakeel⁵ (Tammo, 2017).

Teiseks oluliseks baptistide ajakirjaks oli „Logos“, mis ilmus aastatel 1981–1988 ning mille juhtfiguuriks oli Ingmar Kurg, keda abistasid kaasautori ja ajaloorubriigi toimetajana Jaan Bärenson, kunstnikutena Heli Veigel ja Mati Bärenson ning köitjana Indrek Luide (Kurg, 2011). Mati Bärenson tegi klišeed, iga ajakirja kaas värviti eri värvi ja viimaks kanti trafaretiga peale „Logos“ (Luide, 2017).

Ajakiri ilmus sagedusega kuus korda aastas, selle sisu oli eelkõige teoloogiline ja võimalikult mitmežanriline, esindades ka eesti autorite kirjutisi (Osvald Tärk, Robert Võsu, Arpad Arder, Efraim Joel Dahl, Joosep Tammo jt) (Kurg, 2011; Linder, 2009: 92). Tõlkmaterjali hankis Jaan Bärenson muu hulgas Moskva EKB üleliidulisest keskusest, kust Eesti EKB Liidu vanempresbüter Ülo Merilooga sageli käia tuli ja kuhu üle maailma mitmesugused kirikud saatsid oma perioodikat, mille julgeolekuametnikud läbi lasid, lüües peale märgi „arhiiv“. Sealt korjas Bärenson iga kord kohvritäie soome, rootsi, inglise, saksa jt keeltes väljaandeid, mille tõi Eestisse ning mille hulgast nad koos Kurega valisid huvipakkuvaid artikleid „Logose“ jaoks (Bärenson, 2017).

Esialgu oli ajakiri salajane ja mõeldud EEKB Liidu pastoritele, kuid hiljem saadi väljaandmisluba, sest Meriloo põhjendas ära, et tegemist on pastorite ametliku töövahendiga. Bärensoni sõnul trükiti ametlikult 49 eksemplari, kuid tegelikult ilmselt kaks korda nii palju (Bärenson, 2017).

Metodistide ajakirjaks oli Heigo Ritsbeki ja Herbert Murdi väljaantud A4-formaadis „Studia methodistica. Teoloogilisi materjale iseõppijaile“, mida kahjuks ilmus vaid kaks

⁵ Kõigi ajakirjanumbrite sisukorrad on näha Joosep Tammo kodulehel <http://joosept.edicy.co/lectio-sisukorrad>

numbrit, kuid need oli see-eest mahukad – Ritsbeki mälu järgi 40–60 lehekülge (Ritsbek, 2017). ESTERi andmebaasi järgi on rahvusraamatukogu haruldaste raamatute osakonnas olemas ajakirja 1977. aastal ilmunud 2. number 98-leheline tekstiga lehe ühel poolel (Studia ..., 1977). Sellele väljaandele oli olemas isegi teatav kiriku toetus, kuna oma spetsiifika tõttu (teoloogilised ja ajaloolised artiklid) olid sihtgrupiks pastorid (Ritsbek, 2017). Miks piirdus ettevõtmine vaid kahe numbriga, ei suuda kumbki meenutada.

Omapäraseks seigaks välismaalt kirjanduse hankimisel oli skeem, mida väidetavalt kasutasid Arpad Arder ja Teedy Tüür, kes lasid endale Ida-Saksamaalt panderolliga tuhandeid saksa- ja venekeelseid piibleid saata, mille viisid omakorda edasi Venemaale, kus elas palju sakslasi (Tuulik, 2017). Arpad Arderi kontakte ja talle tulnud saadetisi on maininud ka EEKB Liidu Narva vene koguduse pastor Pavel Vezikov (2017, 2018), kes ise Narvas asunud põrandaalustes trükikodades venekeelseid piibleid, evangeeliume ja lauluraamatuid välja andis; seda küll koostöös „põrandaaluste“ baptistidega, olles ise ametliku EEKB Liidu liige.

Heigo Ritsbek (2017) on ühe oma kontaktisikuna maininud teda sageli võõrustanud Moskva Ameerika saatkonna kaplanit, kellelt ta sai teoloogilisi leksikone ja muud teoloogilist kirjandust, kuid trükki polevat need läinud.

Mõlema kiriku puhul olid peamisteks väliskontaktideks Soome turistid, kes 1965. aastast alustanud Tallinna–Helsingi laevaliini kasutades hõlma all nii piibleid kui ka muud vaimulikku kirjandust töid. Enamasti oli tegemist usklite inimestega mõnest misjoniorganisatsioonist⁶, kes sellise riski teadlikult võtsid, sest vahelejäämise korral kaasnes igavene Nõukogude Liitu sissesõidu keeld, kuid võimalik et ka vangla. Selliseid misjoniorganisatsioone oli palju ja mitmed neist tegid omavahel koostööd. Enamasti ei teadnud siinsed usklikud, kes täpselt impordi taga oli ja seepärast ei osanud ka informandid üldjuhul neid nimetada.

Esimesed kontaktid loodi tavaliselt kirikusse tulnud turistide-misjonäride poolt, millest edasi arenes juba regulaarne varustamine peamiselt piiblitega. Kujunesid välja kindlad kontaktisikud ja kohad, kuhu kirjandust toodi ja kust see edasi toimetati. Kõige levinumaks sissetoomise viisiks oli piiblite vöö vahele ja riiete alla peitmine, kuid oli ka julgemaid naisi, kes end rasedaks maskeerisid ning Mere puistee kirikusse jõudes seal tagaruumis „lapsena maha said“ (Pajusoo, 2017).

⁶ Üheks teadaolevaks Soome misjoniorganisatsiooniks oli Kansanlähetyt ehk Rahvamisjon, kelle tegevuse kohta 1960.–1970. aastatel on teinud põhjaliku uurimistöö Piia Latvala (2008) „Valoa itään? Kansanlähetyt ja Neuvostoliitto 1967–1973“.

Samuti olid kontaktid Ameerika misjonäridega, nagu Oral Roberts'i ülikooli ansambliga Living Sound, kes tõi tervesse NSV Liitu suurtes kogustes piibleid, kirjutusmasinaid, trükimasinaid, kassettide paljundamise seadmeid jpm (Gilbert, 2014, 2017). Erilisel kohal on Kanada väliseestlane nelipühilane Märt Vähi, kes tõi tuhandeid piibleid nii Eestisse kui ka teistesse liiduvabariikidesse ja sotsialismimaadesse (Vähi, 2018). Siin algas konspiratiivsus ja organiseeritus, mille üks peamisi juhte oli metodisti noortejuht ja ansambli Sela looja Jaanus Kärner (1945–2007), kelle tegelikku tegevusulatust polegi võimalik kirjeldada. Tegemist oli väga aktiivse ja julge isikuga, kellel oli kontakte üle maailma ja kes tegutses paljudel elualadel.

4.3.2. Kirjanduse valmistamine ja levitamine

Olevistes algas kirjastamine juba üsna pea pärast koguduse asutamist, mil loodi jutluste arhiiv. Kuni 1954. aastani lindistas Arpad Arder ja hiljem Ellen Kalvik kõik Osvald Tärgi ja Oskar Olviku pühapäevased jutlused, mis siis mitme inimese poolt käsitsi lindilt maha kirjutati. Seejärel kirjutas jutluse puhtalt ümber kooliõpetaja O. Veske, jutlustaja kontrollis teksti üle, tegi parandused ning alles siis jõudis tekst masinakirjutaja kätte, kes selle paljundas. Jutlused köideti aastakäikude kaupa raamatuteks ja säilitati arhiivis. Iga Olevistest läkitatud noor kogudusevanem sai kaasa jutlustekogud (Kalvik ja Saks, 2000: 27).

Samamoodi toimus jutluste salvestamine metodistide juures, kus kõik pastor Oengo jutlused enne magnetofonide tulekut käsitsi ümber kirjutati, kuid hiljem juba linti võeti ja kirjutusmasinal ümber trükiti (Pajusoo, 2017).

Ka lühikest aega tegutsenud seminaris ei trükitud õpikuid ametlikus trükikojas, vaid rotaatoriga, nii et tegemist oli selgelt omakirjastusliku õppematerjaliga, kuid n-ö poollegaalsega, sest õppetegevuse luba oli seminaril olemas. Õppematerjali oli ju vaja, kuid kuna vaimulikule kirjandusele Glavlit luba ei andnud, tuli seda ise teha. Need materjalid ringlesid veel 1980. aastate teisel poolel kirjutusmasinatega paljundatuna ringi (Rommel ja Adam, 2009: 72).

Taas ilmneb kirjutusmasina kui levinuima paljundusviisi kasutamine. Võib ilma kahtluseta väita, et sel viisil paljundati kõige rohkem kristliku kirjanduse eri nimetusi. Kuigi piibleid trükiti mitmesuguste trükitehnikatega kümnetes tuhandetes eksemplarides, on tegemist siiski ühe nimetusega.

Baptistide ja metodistide kirjastamisprotsess polnud koguduslikult nii hästi organiseeritud kui eespool kirjeldatud konfessioonide puhul, kuid üldine tegutsemisviis masinakirjas väljaantava kirjanduse valmistamisel oli suures osas sama. Üldine põhimõte oli levitada

kristlikku sõnumit, mitte raha teenida, nii et trükkijad enamasti tasu ei saanud, v.a juhul, kui seda tegi mittekristlane. Üheks aktiivsemaks selliseks tegelaseks oli Tartu boheemlane Matti Milius, kes sellega lausa elatist teenis, trükkides ümber kõiksugust materjali, nii usu- kui ka näiteks kunstialast kirjandust. Tema teenust kasutasid baptistid, adventistid, luterlased ja ilmselt teisedki (Laul, 2018; Pöder, 2017; Tammo, 2017). Selle tegevuse eest olevat KGB Miliust küll kimbutanud, kuid jäänud alati meditsiiniliste diagnoosidega ähvardamise tasemele (Pöder, 2017). Võimatu on öelda usukirjanduse trükkijate koguarvu, sest trükkida võis ka igaüks ise, kuid kui rääkida n-ö trükkija ametist, siis enamik informante on öelnud arvuks, keda nemad teadsid, paarkümmend. Kindlasti osad teadaolevad trükkijad kattuvad, kuid sellegipoolest oli nende arv suur.

Köitmise kui keerulisema tegevusega oli olukord raskem ning enamasti kasutati ametilt köitjaid või paremal juhul isegi köitekodasid, kus seda salaja haltuura korras tehti. Kuid oli ka aktiivseid koguduseliikmeid, näiteks EEKB Liidus Konsiili gruppi kuulunud Indrek Luide, kes selle töö vanema koguduseliikme abil selgeks õppis ja ise köitma hakkas. Köitekoda asus EEKB Liidu Hiiul asuva kantselei keldris, kus oli suur mehaaniline nuga ja press. Luide köitjatöö kestis aastatel 1974–1987, mille jooksul ta mälu järgi umbkaudu 50 eri nimetust (ainult kristlikku kirjandust) köitis. Raamatud tulid iga kord kaheksa eksemplari kaupa, millest tema ühe tasuna endale sai. Samuti köitis Luide ajakirja „Logos“ (Luide, 2017).

Tartus kasutas baptist Avo Rosenvald (2017) üht Annelinnas elavat mitteusklikku köitjat, kes olevat seda tööd teinud suurel hulgal, aga kelle nime ta kahjuks enam ei mäletanud. Samuti käis Tartus köitja juures kohvritäite materjalide kaupa Jaan Bärenson (2017), kes iga kord sealt naastes Balti jaamas julgeolekutöötajaid ootamas kartis. Metodist Uno Loorisel (2017) oli Mustamäel köitja, kelle teenust kasutas ka Tarmo Soomere luteri kirikust. Niisiis ilmneb selgelt, kuidas kristliku kirjanduse paljundamisega olid seotud paljud inimesed väljastpoolt kirikuringkondi.

Seega oli kirjanduse paljundamine usklike endi hulgas enamasti heategevuslik, kuid kirikuväliste inimeste töö tasuline. Kuigi raamatuid laenati üksteisele tasuta, oli neil tavaliselt siiski sümboolne hind 2–3 rubla, mida nimetati materjali kinnimaksmiseks (mida see ka oli), kuna müük oleks olnud kuritegu (Bärenson, 2017; Ritsbek, 2017). Narvas „põrandaaluste“ baptistide trükitud raamatutele oli lausa sisse kirjutatud, et neid levitatakse tasuta (Vezikov, 2017). „Logose“ puhul oli pastoriga kindel hind kokku lepitud, mis küll raamatupidamises ei kajastunud (Bärenson, 2017).

Väljaantud raamatute arvu on raske öelda, sest tegijaid oli palju ja mitmed hävitasid vahelejäämise hirmus oma nimekirjad. Jaan Bärenson (2017) meenutab, et tema

sedelkataloogis oli selle hävitamise hetkel umbes 300–400 raamatut ja see puudutas vaid ühe eluetapi tegemisi.

Ajakirja „Lectio“ valmistamine oli puhtalt Joosep Tammo õlul, kes pärast kaaslastelt materjalide kokkukogumist tegi kirjutusmasinal läbi kopeeri esimesed kaheksa eksemplari, millest saatis ühe eksemplari Tallinnasse ja teise Tartusse, kus neid edasi paljundati, nii et tiraaž võis ulatuda 30–40 eksemplarini, kokku löödud lihtsalt klambritega. Ajakiri oli tasuta ja lugejate hulgas ka mitteusklikke (Tammo, 2017).

Seoses trükitehnikaga on põnevaks infokilluks metodist Uno Looriselt (2018) kuulnud teave, kuidas nad 1976.–1977. aasta paiku Jaanus Kärneriga väikseid brošüüre pealkirjaga „4 vaimuliku elu reeglit“ isetehtud trükimasinaga valmistasid. Kahjuks ei tea Looris, kuidas seda masinat nimetati, kuid mäletab, et see töötas sinise vahataolise materjaliga, mis kinnitati trumli külge ja mis jättis paberilehele sinise teksti. Mingisse vanni tuli valada piiritust vms, mis niisutas paberit, et sinine jäljend peale jääks. Masin oli ehitatud nii, et ka ilma elektrita saaks trükkida. Kust Kärner selle sai, Looris ei tea, ja tollal selliseid asju ei küsitudki. Kirjelduse järgi sobib see kokku Narvas kasutusel olnud hektograafiga⁷. See fakt annab tunnistust metodistide üsna laiast haarest.

Et Kärneril olid juba 1968. aastal trükikoja plaanid, selgub Ameerika gospelbändi Living Sound liikmete mälestustest, kes tol aastal veel lihtsalt ülikoolikoorina esmakordselt koos evangelist Oral Robertsi ja Kärneri kutsel Eestisse tulid. Kuidas täpselt toimus kutsumine, pole teada, kuid ilmselt mängis siin rolli metodistikiriku esindusstaatus Nõukogude Liidus, millele vihjab oma biograafias bändi juht Terry Law (Gilbert, 2014: 79). Siia jõudes peatus seltskond Kungla hotellis, mille akna taha tuli hoolimata KGB jälgimisest kontakti otsima Kärner, kel õnnestuski Law ja kaks tema kaaslast endaga kaasa põrandaalusele palveõhtule viia. Seal küsiti neilt, ega neil närimiskummi fooliumitükke pole, sest nad tahtvat ehitada trükipressi ja koguvat fooliumit trükiplaatide valmistamiseks (Gilbert, 2014: 84; 2017). Kas nad sellega ka hakkama said, pole teada, kuid fakt on see, et Kärneril ja Loorisel trükkides mingi masin juba oli. 1979. aastal tõi Living Sound Ukrainasse Kiievisse kontserti andma tulles kõlarite sisse peidetuna päris trükiplaadid ja kassetide paljundaja (*duplicator*), mida Kärner oli aasta alguses sõnumi teel palunud, et valmistada trüki- ja audiopiibleid; Law ja Gilberti mälestuste kohaselt viis ta need samal ööl Tallinna. Üheks organisaatoriks tollel ja järgmistelgi kordadel oli metodist Herbert Murd, koodnimega Viktor, kes oli bändiga omal

⁷ Hektograafia: dokumentide paljundamise menetlus, mille puhul tekst v joonis kantakse eritindi v värvilindi abil paberile ning viiakse siis erikihiga kaetud plaadile; sellelt saadakse kuni 100 tõmmist; tänapäeval kasutatakse harva (Raamatukogusõnastik, 2018a). Narvas kasutati želatiini ja sinist värvi (Vezikov, 2017).

käel juba 1976. või 1977. aastal juhuslikult Tallinna vanalinnas tutvunud (Murd, 2017) ja oli nüüdseks üks bändi logistikameistreid Nõukogude Liidus. Murdi auks kirjutas bänd laulu „Victor song“, kuna bändi jaoks oli ta usukangelane, kellela poleks olnud võimalik nii ulatuslik misjonitöö ja kes nende nimel kaks korda vangis istus (Gilbert, 2014: 142–144; 2017).

Kirjanduse väljaandmisega Murd ise end otseselt ei seo, pigem muusika ja kontsertidega (mis olid samuti pörandaalused), kus Moskva poolt olid korraldajateks Artjom Troitski ja Stas Namin, kodanikunimega Mikojan, Nõukogude Liidu kõrge poliitiku Anastas Mikojani järeltulija. Kuid paratamatult teadis ta igal aastal, kui bänd tuli, et tehnika sisse on peidetud trükiseadmeid, suurtes kogustes kirjandust, sh preester Dmitri Dudko kirjutisi, ja riigist lahkudes Andrei Sahharovi⁸ naiselt saadud käsikirjad ehk tamizdati materjal. Mis pärast mahatõstmist neist asjadest sai, Murd ei tea, ning otse Eestisse talle teadaolevalt ühtki trükipressi ei toodud. Ehkki oli pakutud, soovitas ta mitte tuua, sest Eesti väiksuse tõttu oleks vahelejäämine tõenäolisem. Samuti väidab Murd üsna kindlalt, et ka eespool mainitud trükiplaadid Kiievis ei tulnud Eestisse, vaid pigem läbi Eesti võib-olla Lätti. Küll aga toodi siia piibleid, mis olid peidetud pillide sisse (Murd, 2017).

Üks teostamata unistus, mida Murd luterlase Tarmo Soomerega plaanis ning mis oleks pörandaaluses kirjastamises täiesti uue lehekülje pööranud, oli idee kuskil keldris omavahel ühendada 20 elektrilist kirjutusmasinat ning tollal juba võimaliku algelise programmeerimise abil ühele masinale sisselöödud tekst salvestada ja seejärel kõik 20 masinat seda faili trükkima panna. Kahjuks jäi see idee teostamata (Murd, 2017; Soomere, 2018).

Living Soundi liige James Gilbert käis viis korda üksinda Eestis soolokontserte andmas, iga kord midagi salaja sisse tuues. Kõigepealt tõi ta *master recorder*’i, et teha korralikke salvestusi, mida Ukraina kaudu toodud *duplicator*’iga sai paljundada. Tehti palju venekeelseid audiopiibleid kassetidel, mida aitas laialt üle NSV Liidu levitada nelipühilane Juha Rüsse. Salvestati ja levitati ka kristlikku muusikat ansambliga Sela (Gilbert, 2017).

Oli ka üks kurioosne ja mitte nii õnnestunud ettevõtmine. Nimelt oli Jaanus Kärneril venelasest sõber Juri, kes tahtis tõlkida ingliskeelset Uut Testamenti eesti keelde, kuid kõik, mis tal oli, oli väike kummist klahvidega klaviatuur (*chiclet keyboard*), suur mustvalge teler Zenit ja printer. Kuna masinal oli kõigest 8 Kb mälu, sai ta sellega trükkida vaid ühe ekraanitäie ja siis printida. Kärner palus abi Gilbertilt, kes tõi oma isikliku Mac Plus arvuti

⁸ Mõlemad tuntud vene dissidendid.

mäluga 512 Kb või isegi 1 MB ja printeri. Kuid paraku olevat tõlge olnud nii kehvas eesti keeles, et osutus kõlbmatuks (samas).

Järgmine tähelepanuväärne isik, kes andis suure panuse piiblite levitamisse, oli nelipühilasest Kanada väliseestlane Märt Vähi, kes saabus esmakordselt Eestisse 1970. aastal koos sõbra Pauliga läbi Hollandi, kus kohtus tuntud misjonäri vend Andrew'ga, kellelt sai 30 eestikeelset kõvakaanelist piiblit. Sealt liikusid nad Rootsi, kus kohtusid nelipühi pastori Allan Lauriga, kellelt saadi mõned nimed ja aadressid Eestis, ning seejärel Soome, kus pastor Veikko Manninenilt veel piibleid ja muud kristlikku kirjandust kaasa võeti. Esimest korda Eestisse jõudes ei julgenud nad midagi maale kaasa võtta, mis osutus õigeks otsuseks, sest tollis küsiti otse, kas neil piibleid on. Seejärel kohtuti Vähi sugulastega ning siis metodist Tani Roosiga, kelle nime ja aadressi oli andnud Allan Laur (Vähi, 1970; 2018). Seega toimus taas esmane kontakt metodistidega, kelle kaudu levis kirjandus juba teistesse konfessioonidesse.

Märt Vähi ja tema sõbra toodud piiblite laevalt kättesaamine oli lausa koomiline. Tani Roosi küsimusele, kas piibleid on, vastas Vähi, et on ja ei ole ka, sest need on laevas ja kuidagi maha ei saa. Seepeale vastas Roos abikaasaga, et nad teavad, kuidas need kätte saab: nemad usuvad ja palvetavad, aga Vähi mingi oma sõbraga ja toogu piiblid ära. Ja nii sündiski. Mehed ei julgenud neid ikka korraga kotis tuua, vaid peitsid riiete alla ja käisid niimoodi kaks päeva järjest neli korda edasi-tagasi laevalt maale, kuni viimasel korral üks tolliametnik pahandama hakkas ja käskis ära valida, kas nad on maal või laevas. Nii toodi kogu kirjandus ära. See oli enneolematu – Roosi sõnul olevat seni korraga vaid üksikuid piibleid toodud ja terve Eesti peale olevat olnud ehk vaevalt 20 eksemplari sääraseid suuri kõvakaanelisi piibleid (samas).

Kuid sellega asi ei lõppenud. Enne külaliste lahkumist palus Tani Roos neil võimaluse korral ka kirjutusmasinaid tuua, kuna ainult nende abil saab siin kristlikku kirjandust paljundada, kuid masinad on haruldased ja võimude juures arvel. Niisiis naasis Vähi sõbraga Soome, kust nad pastor Mannineni abiga kiiresti nii kirjutusmasina kui ka veel piibleid ja muud kirjandust hankisid ning juba järgmisel päeval tagasi Tallinna pöördusid. Ka seekord toodi kogu kraam kahe päeva jooksul nelja korraga maale, kirjutusmasina võttis Vähi lihtsalt kätte. Nii jõudis nelja päevaga Eestisse suur hulk kristlikke ajakirju, Billy Grahami raamatuid ja 75 piiblit, millest 30 kõvakaanelised, ning kirjutusmasin (Vähi, 1970).

Sellest ettevõtmisest algas Märt Vähi laiahaardeline varustustöö, mis kestis 1977. aastani, mil ta lõpuks vahele jäi ja eluaegse Nõukogude Liitu sissesõidu keelu sai (Tuulik, 2017; Vähi, 2018). Selle aja jooksul tõi ta kümneid tuhandeid eri keeltes piibleid kõikjale NSV Liitu, olles loonud salajase organisatsiooni, mis koosnes neljast peidikuid täis ehitatud autosuvilast ja

mitmest meeskonnast. Eestisse tuli ta järgmine kord 1971. või 1972. aastal Soome kaudu läbi Viiburi, pärast seda, kui oli perega Saksamaale kolinud ja saavutanud kontakti sealse Euroopa Piibliseltsiga, kes teda mitteametlikult erikeelsete piiblitega varustama hakkas. Seekordseks lastiks oli 200 eestikeelset piiblit (Vähi, 2018).

Alguses tõi Vähi vaid eestikeelseid piibleid, kuid eestlased ise hakkasid küsima ka venekeelseid, sest neid oli vähem saada. Nii lisandusid vene, gruusia, armeenia, kasahhi, poola, rumeenia ja teistes keeltes piiblid. Ida-Euroopa kontaktid saadi peamiselt Tallinnast eri usugruppidelt, kes ka ise muukeelset kirjandust edasi toimetasid. Nõnda kujunes Eestist transiitriik, kust liikus edasi tuhandeid muukeelseid piibleid. Peamisteks kaasaaitajateks siin olid metodistikirik ja Oleviste kogudus. Tani Roosist sai aga Vähi organisatsiooni liige, kellega koos viidi piibleid üle Nõukogude Liidu, näiteks Armeeniasse ühekorraga 2000 eksemplari (Roos, 2017; Vähi, 2018).

Kirjanduse sissetoomise kõrval tegeles Vähi organisatsioon ka selle väljaviimise ehk tamizdatiga, kuid vaid kristlikuga. Näiteks siin tõlgitud Billy Grahami raamatute käsikirjad viidi välja, kirjastati ning toodi salaja tagasi sisse. Vähi ise koostas laste piibliraamatu, mis tõlgiti Eestis eesti ja vene keelde, viis taas välja, lasi Ameerikas trükkida ja tõi tagasi Eestisse (Vähi, 2018).

Baptistid paistavad silma veel ühe erilise tegevusega – põrandaaluste trükikodadega, kus valmistati kümneid tuhandeid piibleid, evangeeliume ja lauluraamatuid. Siin tuleb esile erinevus eesti ja vene baptistide vahel: põrandaalune trükkimine toimus Eesti EKB Liidu Narva vene koguduses, mille paljud liikmed olid „põrandaaluste“ baptistide ehk Orgkomitee toetajad, kes organisatsioonina trükkimise taga seisiski (Tuulik, 2017; Vezikov, 2017). Orgkomiteega tegi koostööd ka praegune Narva koguduse pastor Pavel Vezikov, kes on olnud unikaalseks ja asendamatuks allikaks selle kohta käiva info väljaselgitamisel.

Trükitegevus Narvas algas aastal 1967. Esimesed seitse aastat trükiti usklake kodudes hektograafiga ning see oli väga raske töö. 1970. aastail võeti kasutusele juba ofsettrükk⁹, mis võimaldas suuremaid tiraaže (Vezikov, 2017, 2018). Hektograafilist trükitehnikat kasutasid ka läti „põrandaalused“ baptistid (Ginters, 2005). Kuni 1980. aastateni oli Narvas eri aegadel kaks põrandaalust trükikoda, üks Fjodor Petrenkovil, teine kellelgi Adamovil jõe ääres, lisaks Ivangorodis kolmas, mis kuulus volgasakslasele David Koopile, kes jäi 1977. aastal võimudele vahele ja pandi neljaks aastaks vangi; praegu elab Saksamaal (Vezikov, 2017).

⁹ Lametrükimenetlus, mille puhul värv kantakse trükivormilt paberile elastse kattega silindri abil, nt kummi-, pleki-, rotaprinditrükk (Raamatukogusõnastik, 2018b).

Trükiti vaid venekeelset ja ainult vaimulikku kirjandust, sest selle järele oli suur põud, eriti Venemaal ja kaugemal idas, kus usklike olukord oli tõeliselt kehv, ususeadusi rakendati täht-tähele ning eksimusi karistati seaduse täie rangusega ja rangemaltki. Peale piiblite ja lauluraamatute trükiti ka John Bunyani „Palveränduri teekond“, „Vaimulik sõda“, Oswald Smithi teoseid jm. Mida trükkida, otsustas Orgkomitee ehk Kirikute Nõukogu (Совет церкви), kus trükkimise eest vastutas Georgi Vins, hiljem keegi teine. Kirjastus kandis nime Христианин (Vezikov, 2017). Sama organisatsioon tegeles trükkimisega ka Lätis (Sīlis, 2008), sellega oli seotud baptist Enno Tuulik, kes sinna paberit viis ja Uusi Testamente tõi. Ka tema sõnul trükiti ainult venekeelset kirjandust, kuna lätikeelset oli tänu Lääne lähedusele sealt lihtsam saada. Kuid Venemaal oli usukirjandusest pidev puudus ja valitses karm tagakiusamine (Tuulik, 2017).

Narvas trükitu liikus peamiselt itta, kuid ka kohaliku Eesti vene kogukonna sekka. Kogu protsess oli ülimalt konspiratiivne. Kõigepealt valiti välja potentsiaalne trükikoja koht, mida hakati jälgima, et näha, kes on naabrid, kuidas liigutakse jne, seejärel, kui koht sobis, hakati sinna vaikselt paberit koguma, milleks olid eraldi inimesed, kes ostmas käies riideid vahetasid ja end maskeerisid, kuna üle 1–2 paki korraga ostmine oleks kahtlane tundunud. Nii koguti ükskord poole aasta jooksul ühte kohta kuus tonni paberit, siis toodi masin ja trükkijad, kes lahkusid alles siis, kui kogu tiraaž tehtud, misjärel tulid teised inimesed, kes trükitu laiali vedasid. Kõitmine toimus alles sihtkohas. Igaüks teadis vaid enda tööks vajalikku osa protsessist (Vezikov, 2017, 2018). Sama on märkinud Herbert Murd (2017) Living Soundi tegemiste kohta.

Transportimisel võis juhtuda vahelejäämist, millest hoidumiseks kasutati erinevaid meetmeid: altkäemaksu, autos nähtavale kohale pandud miilitsamütsi või lisavedrusid autole, et poleks näha, et nii raske koorem peal on (Vezikov, 2017).

Vezikovi sõnul olevat Narva baptistid olnud esimesed, kes hakkasid tegema kahepoolset trükki, mis pärast levis üle Nõukogude Liidu. See info pärinevat vastava masina leiutajalt, kes praegu elab Krasnodari krais (Vezikov, 2017).

Peale trükikodade tuli Narva piibleid ka välismaiste misjonorganisatsioonide kaudu, nagu näiteks Saksamaal Korntalis asuv Licht im Osten, mille üks misjonijuhte Waldemar Zorn elas varem Kesk-Aasias, kust ta sakslaste suure väljarände ajal läbi Eesti esmalt Leetu ja sealt edasi Saksamaale liikus. Paljud saksa väljarändajad asusid kodumaale jõudes siinseid usklike aitama. Licht im Osten tõi piibleid Narva baptistidele, kuid nood jagasid neid kõigile (Vezikov, 2018).

Nagu korduvalt rõhutatud, oli baptistide ja metodistide tegevuses väga olulisel kohal transiit, mille juures tuleb veel peatuda, sest Eestil oli selles väga suur roll. Mõlemas kirikus oli inimesi, kes olid enda kanda võtnud vahendaja rolli, mis tähendas massilist kristliku kirjanduse vahendamist Soome jt misjonariorganisatsioonide ja siinse kristlaskonna vahel. Välja olid kujunenud kindlad siinpooldes kontaktisikud ja aadressid, kuhu kristlikku kirjandust tuua. Toodi ka kirikuisse, kuid see polnud nii turvaline ja oli tavaliselt tegevuse alguseks.

Eestikeelsete baptistide üheks võtmeisikuks oli omaaegne Oleviste koorijuht Marta Jakobson-Tomson, kelle tegevus sai alguse 1967. aastal, kui tema kogudusekaaslane Marta Kork palus teda kaasa tulla sadamasse, kus pidi kohtuma soomlasega, kes toob kristlikku kirjandust. Tundemärgiks oli kokku lepitud punane roos eestlaste käes.¹⁰ Millegipärast aga sõbranna hilines ja kui viimaks olid sadamasse jäänud vaid Jakobson ja üks võõras naine, pöördus too Jakobsoni poole küsimusega, kas tema on Marta. Naljakal kombel oligi see tõsi. Koos hakati linna poole liikuma ning kohtuti õige pea punast roosi kandva hilinenud Marta Korgiga. Suunduti Jakobsoni poole, kus tutvuti lähemalt ja selgus, et tegemist on enne okupatsiooni Eestist põgenenud luteri pastori Toomas Vaga eestlannast abikaasa Airi Vagaga (Jakobson-Tomson, 2018).

Seal sündis kokkulepe, et Jakobsonist saab sinne kontaktisik ja vahendaja Soomest toodavale kristlikule kirjandusele, peamiselt piiblitele. Kuna Vagal polnud oma tulekust võimalik teavitada, andis Jakobson Vagale oma korterivõtme ja näitas kätte kapi, kuhu toodav kirjandus peita, kui teda kodus pole (samas).

Sellest kasvas välja suuremahuline kristliku kirjanduse transiit ja vaheladu ülejäänud Nõukogude Liidu jaoks, kuna toojaid oli palju ja suures osas oli tegemist venekeelsete piiblitega, mis tuli kas edasi transportida või tuldi neile Venemaalt ise järele. Osa järeletulijaid olid regulaarsed käijad. Eestikeelsed piiblid andis Jakobson siinsete pastorite kätte, kuid ka usaldusväärsetele usukaaslastele nii enda kui ka teistest kirikutest üle Eesti. Toodi ka kirjutusmasinaid ja palju riideid, mida kirikus jagada (samas).

Kui alguses olid toojateks üksikisikud, kes kirjandust riiete alla peitsid, siis mõne aja pärast alustati tööd juba autodega, kus kogused ulatusid sadadesse eksemplaridesse. Soomepoolseks koordinaatoriks oli Erkki Silventoinen Kansanlähetysest, kes ise üle 50 korra ümberehitatud autoga Nõukogude Liitu piibleid tõi (Niinemägi, 2010). Jakobsoni tööpõld laienes seejärel Eestist kaugele välja, nõnda et laadungitel tuli järel käia mitmel pool üle NSV

¹⁰ Täpselt samasuguse näite on toonud Piia Latvala oma uurimistöös Soome Rahvamisjonist ehk Kansanlähetysest (Latvala, 2008: 203). Hiljem selgus, et Jakobsoni peamiseks kontaktiks oligi Kansanlähetyks (Jakobson-Tomson, 2018).

Liidu, näiteks Leningradis ja Murmanskis, kus nad 1972. aastal oma praeguse abikaasa Ants Tomsoniga ka võimudele vahele jäid (Jakobson-Tomson, 2018).

Kõigest hoolimata jätkas Jakobson tegevust. Muu hulgas lisandus talle veel üks tööloik, mis on oma ajaloolise panuse tõttu eriti oluline. Airi Vaga kaudu tekkisid kontaktid Rootsis asuva Piibli Instituudiga, kes tegeles peaaesjalikult Uue Testamendi tõlkimisega väikeste rahvaste keeltesse. Kuna sealsed tõlked olid kehva kvaliteediga, siis vajati enne nende avaldamist seda keelt emakeelena kõnelevate inimeste korrektuuri. Selleks saadeti kabardiini, bulgaaria või mingis muus keeles käsikirjad salaja siia, Jakobson toimetas need edasi Kaukaasiasse, Bulgaariasse või kuhu iganes, kus kohalikud teksti üle vaatasid ja tagasi saatsid. Seejärel anti Läänes välja korrektsed tõlked ja toodi uuesti tagasi. Kogu selle tööga kaasnes palju reisimist, ka lennureise, mille tarvis anti rahalist toetust (samas).

Seega oli Eesti aknaks ja transiitriigiks ka mitmete teiste, sealhulgas kaugete rahvaste kristliku kirjanduse jaoks ning on mänginud olulist rolli nende piiblitõlke ajaloos.

Ühel ajal Jakobsoniga tegutses samasuguse süsteemi järgi Kalju vene baptistikoguduse nõukogu esimees Nikolai Mazurtšak, kelle kontaktisikuks Soomes oli sinna emigreerunud vene baptist Pjotr Stremoukhoff, kes korraldas mitme organisatsiooni kaudu idamisjonit, mille üheks kanaliks oli Eesti. Kirjandus tuli talle Saksamaalt, kus üheks allikaks oli juba mainitud Licht im Osten, mis ka Narvat varustas (Mazurtšak, 2017; Voronenko, 2018). Esmane kontakt olevat loodud Kalju koguduses, kuhu Stremoukhoff teenistust pidama tuli. Nikolai poeg Jüri Mazurtšak meenutab, et nende kodu oli kui läbisõiduhoov: peaaegu igal nädalavahetusel käisid soomlased, kes tõid kirjandust (peamiselt vene-, aga ka näiteks kasahhi- ja tatarikeelset) ja humanitaarabi riiete, kommide, makkide jms näol, ning pidevalt ilmusid külalised kõikjalt üle Nõukogude Liidu, et saabunud kirjandus ära viia. Süsteem toimis samamoodi nagu Jakobsonil ja nii käisid Mazurtšakid ka ise kohvritega piibleid ära viimas (Mazurtšak, 2017).

Suurte koguste ja transiidiga tegelesid veel Jaan Bärensoni isa ja tädimees Udo Veevo (1939–2002), kellel olid sidemed nii Orgkomiteega kui ka teiste põrandaaluste kristlike liikumistega Venemaal ja Ukrainas. Jaan Bärenson ise sellega seotud polnud, meenutades vaid, et asjaajamine käis nii, et ühel ööl sõitis kohale Soome veoauto, kust tõsteti kastid piiblitega maha, ja järgmisel ööl viis Ukraina veoauto need ära (Bärenson, 2017).

4.3.3. Suhted võimudega

Baptistide ja metodistide hinnang julgeolekuorganitele ei erine teistest konfessioonidest – üldjoontes KGB teadis, millega tegeldi, kuid lasi sel toimuda. Muidugi mitte kõigel ja

korraldati ka näidispoomisi, kuid nii kirjastamine kui ka noortetöö oli neile hästi teada. Leebema suhtumise kohta kui mujal Nõukogude Liidus kõlas ikka ja jälle Eesti kui „sovetski zapadi“ staatus. Joosep Tammo (2017) nentis, et temale sai paljugi selgeks 1984. aastal, kui ta vanempresbüteri asetäitjana nägi, kuidas iga delegatsioon lõpetas Viru hotelli 22. korruse banketisaalis, kus viibisid usuasjade volinik ja kõigi kirikute juhid, kes rõõmsalt rääkisid, kuidas meil siin on rahu ja kirikuelu – ja oli ka. See oligi see Läänele pakutav vaateaken, kus võimaldati kontrollitud vaba ruumi, mida jälgiti ja millesse sekkuti vaid siis, kui asi võimude jaoks üle piiri ehk poliitiliseks läks (samas). Seda, et probleemiks oli poliitika segamine usuasjadesse, on märkinud paljud informandid, kuid samas oli piir nende vahel väga hämar ja sageli mitmeti tõlgendatav ning piiririkkumine vajadusel alati leitav. On ka selge, et kümnendid (ajastud või valitsemisajad) oludelt ja suhtumiselt erinesid. Ka Tammo (2017) tõi suure mõjutegurina välja ühenduse Soomega ja välituristide tuleku, mis algas alles 1965. aastal.

Siiski oli baptistidel ja metodistidel julgeolekuorganitega rohkem probleeme kui eespool käsitletud konfessioonidel (kui mitte arvestada Jehoova tunnistajate küüditamist). Baptistide puhul oli üheks põhjuseks 1961. aastal alanud skisma, mille tagajärjel liit lõhenes ja osa asus tegutsema põranda all. Kuna lahkulöönute rangeks põhimõtteks oli ja on siiani mitte teha mingit koostöö riigiga, ka mitte kogudust registreerida, siis sai see kohe poliitilise värvingu. Peale selle alustati aktiivset põrandaalust trükitegevust – mis iseenesest oli juba kriminaalkuritegu –, andes välja enamjaolt vaimulikku kirjandust, kuid teisalt ka poliitilist, sest kajastati nii riigisisest kui ka rahvusvaheliselt kristlaste tagakiusamist, arreteerimisi, inimõiguste rikkumisi jms (Bourdeaux, 1968; Bärenson, 2017; Nikolskaya, 2017; Sõlis, 2008: 243), väga sarnaselt väliseesti väljaandele „Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis“. Vezikovi (2017) sõnul olid raskeimad aastad 1961–1970, kui väga püüti põrandaaluseid tagasi ametliku liidu rüppe ajada ja oli palju vangistamisi ja keelde.

Kuna Narva trükikojad kuulusid Orgkomiteele, siis mõisteti ka praegune Narva koguduse pastor Pavel Vezikov ise 1984. aastal aktiivse illegaalse usualase töö eest kaheks aastaks vangi, kuigi ta oli ametliku EEKB Liidu liige. Süüdistus moonutati valdavalt poliitiliseks, peamine süüdistusparagrahv oli „Nõukogude riiklikku või ühiskondlikku korda halvustavate teadvalt valede väljamõeldiste levitamine“, ehkki „kuritegu“ seisnes selles, et läbiotsimisel leiti evangeeliume, mitte midagi poliitilist. Kätte saadi vaid osa, sest tiraaž võis olla 10 000, kuid Vezikov köitjana oli võtnud sellest umbes 500. Köitmistöö tõttu süüdistati teda ka äritsemises ja riigi õõnestamises konkurentsiga ning samuti usualases noortetöös. Enda sõnul oli Vezikovil Eesti suurim isiklik kristlik raamatukogu, kust ta teistelegi raamatuid laenas,

pidades selle üle arvet, kuid läbiotsimisel leiti need märkmed üles ning „kahjulike ideede levitamine“ sai veelgi kinnitust (Vezikov, 2017).

Narvas pandi kristliku kirjanduse valmistamise ja levitamise eest vangi mitmeid inimesi, sealhulgas Vezikovi vend, kes pakkus kirikus isetehtud ajakirju lugeda ning sai karistuseks reaalse vangistuse, mis hiljem trahviks pöörati. Kaks trükkimisega seotud baptistist naist Ljubov Kossatševitš ja Tamara Bõstrova said 3,5 aastat vangistust. Valga põrandaalusest baptistikogudusest istus vanglas Dmitri Minjakov kokku 16 aastat (Vezikov, 2017).

Vezikov nendib, et enamasti lasi KGB tegutseda ja piirdus noomimisega, kuna ei tahtnud ise Moskvast pahandusi, kuid tema puhul tehti näidispoomine, et oleks midagi ette näidata. Sellegipoolest tõdeb ka tema, et suhtumine usklikesse oli Eestis palju leebem kui mujal NSVLis, tuues näiteks paljud Narva tulnud ukrainlased, kes põgenesid sealse tagakiusu eest. Seaduse järgi ei võinud alla 18-aastast isikut niisama ristida, selleks tuli avaldus kirjutada täitevkomiteesse, kes selle peale kohe kooliga ühendust võttis ja käskis noort ümber veenma hakata. Kuigi samad seadused, öeldi siin Vezikovi tulevase naise 15-aastaselt ristimise soovi peale, et seda ei tohi, aga minge ristige kuskil mujal. Mille peale mindi ja tehti see linna ääres jões avalikult ära (samas).

Et olukord Eestis tõepoolest leebem oli, ilmneb juba 1968. aastal ilmunud Michael Bourdeaux' raamatust „Religious Ferment in Russia: Protestant Opposition to Soviet Religious Policy“, mis käsitleb baptistide skismat ja toob välja lõigu 1966. aastal Lääne-Saksamaal ilmunud ajalehest Posev, kus kirjeldatakse Narvas toimunud tänapuhaüritust. Seal andis kohaliku baptisti koguduse pastor sõna ka Orgkomitee liikmetele Baturinile ja Bondarenkole. Raamatus tuuakse eraldi välja: „Väärrib märkimist, et Eesti kohalikud võimud ei käitu nii barbaarselt kristlaste vastu“ (Bourdeaux, 1968: 134).

Paraku tuleb tunnistada, et baptistide endi vahel suhted aina halvenesid ja eri leerid muutusid peaaegu vaenlasteks, keda alguses püüdsid lepitada isegi võimud, kaasates nn lepituskomiteesse ka eesti inimesed Osvald Tärgi ja Arpad Arderi. Ent katse ei kandnud vilja ja lõhe aina suurenes, kuni selleni, et Venemaal ei antud üksteisele isegi kätt ja nimetati ametlikke baptiste reetureiks (Bärenson, 2017). Kuigi Eestis olid suhted paremad, toob ka Pavel Vezikov isikliku näite, kus talle vanglasse külla tulnud sugulane keeldus temaga ühisest leivamurdmisest, kuna oli Orgkomitee liige, aga Vezikov kuulus ametlikku kogudusse (Vezikov, 2018). Ometi istus Vezikov vanglas koostöö eest Orgkomiteega.

Seoses võimudega võib ära mainida kirjanduse levitamisega vahele jäänud Marta Jakobsoni oma praeguse abikaasaga, kes pääsesid kergemalt kui Narva trükkijad, ainult noomitusega (Ants) ja kolmeaastase tingimisi vangistusega (Marta). Kuid süüdistus oli sama

mis Vezikovil – nõukogudevastane propaganda. Ants Tomsoni (2018) palve peale näidata, mis nende tegevuses täpsemalt nõukogudevastane on, käratati, et iga piibel on kaduma läinud kommunismiehitaja.

Ei pääsenud kiusamisest ka metodistid, kellest kõige enam kannatas Herbert Murd, kel tuli lausa kahel korral vanglakaristust kanda. Sarnaselt Vezikoviga vormistati ametlikud süüdistused hoopis muude asjade eest: esimesel korral hulkurlus ja teisel korral passirežiimi rikkumine. Nagu Murd ise on öelnud, oli tema tegevus 50:50 vaimulik ja dissidentlik ning vanglakaristus määrati mittekristliku kirjanduse eest. Esimesel korral oli ta vangis koos vabadusvõitleja Jüri Kukega, kes korraldas näljastreiki. Murd oli esimene lüli ahelas, mille kaudu liikus info Kuke kehakaalu kohta, mis igal õhtul Ameerika Hääles maha hüüti. Nii et järgmise süüdimõistmise põhjust ei pea kaugelt otsima. Samas, Murd ise end vabadusvõitlejaks ei nimeta (Murd, 2017).

Peaaegu kõik informandid on tunnistanud, et üldiselt hoiduti poliitikast ja keskenduti kristlikule sõnumile ning dissidentlikud kontaktid toimusid pigem isiklikul tasandil. Või nagu Jaan Bärenson on väljendanud: „Lepiti kokku, et võime üksteist toetada, kuid „pille kokku ei pane“, sest nii kaua, kuni kirik on ainus legaalne opositsioon ühiskonnas, tahetakse kasutada selle võimalusi“ (Bärenson, 2017). Ehk et poliitikasse end ei segata ja kiriku eksistentsi seeläbi ei ohustata.

Läbiotsimisi ja ülekuulamisi tuli ikka ette, samuti agendiks värbamise püüdeid, kuid kõne all olevate konfessioonide informandid on eriti välja toonud aastad 1984–1985, mil läbiotsimised hoogustusid. Põhjuseks peetakse nii Billy Grahami Olevistes käiku ja sellest videoülesvõtte tegemist Peeter Võsu poolt, kes seda üle Eesti kogudustes näitamas hakkas käima, kui ka luterlase Tarmo Soomere pörandaaluse kirjastuse vahelejäämist, samuti luterlase Harri Mõtsniku problemaatilisi väljaütlemisi samal ajaperioodil.

Ülekuulamiste tavaline praktika oli nõue aset leidnud jutuajamisest vaikida, mille peale tulisemad kristlased kohe vastasid, et ei saa seda teha, kuna sõbrad juba teavad, et vestlus käib, või läksid ja rääkisid ülekuulamisest kohe pastorile. Riho Saard meenutas juhtumit, kui KGB kutsus ta kohtuma Kalamajja, kus mingit vestlust sisuliselt ei toimunudki. Hiljem pastoriga rääkides kuulis Saard, et tegemist võis olla lihtsalt trikiga, et saada näiteks kompromiteerivaid videokaadreid, kus Saard jalutab KGB agendiga, et seda hiljem kellelegi teisele näidata (Looris, 2017; Luide, 2017; Saard, 2017).

Väga aktiivseid ehk tunnistavaid usklikke, nagu Jaanus Kärner, kimbutati tihedamini. Mitmed informandid on väitnud, et hirmu võimude ees polnud ja pigem oli nende jaoks

tegemist nii adrenaliinirohke tegevusega kui ka evangeeliumi kuulutamise sooviga, kus märterlus oli isegi midagi õilsat (Jakobs, 2017; Pajusoo, 2017; Saard, 2017; Vezikov, 2017).

4.4. Luterlased

Uurimistöös vaatluse all olevatest konfessioonidest on Eesti Evangeelset Luterlikku Kirikut (EELK) võib-olla kõige keerulisem käsitleda, sest sellel oli ametliku vaimliku õppeasutuse Usuteaduse Instituudi (UI, vahepeal kandis nime Usuteaduse Kõrgem Katsekomisjon) tõttu kirjanduse väljaandmisel täiesti omaette staatus, mille kirjeldamine nõukogude aja ebaloogilisuse taustal pole kõige lihtsam. Tõsi, ka Eesti EKB Liidul oli mõneks aastaks oma kaugõppeseminar, kuid see pole võrreldav UI-ga, mis on tegutsenud järjepidevalt terve nõukogude aja.¹¹

Et tegemist oli ametlikult tegutseva õppeasutusega, pidi sellel olema ka ametlik õppematerjal, kuid nagu baptistide kaugõppeseminari puhulgi, polnud seda sellest hoolimata võimalik saada Glavliti loaga ehk täiesti legaalselt trükikojas trükituna. Seega oli tegemist n-ö poollegaalsete trükistega, mis teeb nende määratlemise mõneti keerukaks, kuna siin jookseb pörandaaluse ja ametliku vahel üsna peenike piir. Ehk taas võiks küsida, kas tegemist oli üldse pörandaaluse kirjandusega. Just siinkohal ilmneb EELK omapärane staatus kõige paremini. Uurimistöö alguses sai määratletud termin „pörandaalune“, milleks on mitteametlik, ilma Glavliti loata, riiklikus bibliograafias kajastamata kirjandus, kuid EELK UI-s oli seda väga palju ning toodeti aina juurde, ning paradoksaalsel kombel samuti justkui ametlikult, kuna tegemist oli ametliku õppeasutusega. Siin joonistub eredalt välja nõukogulik seadusandlik ja ideoloogiline absurd, kui korraga olid võimalikud üksteist välistavad variandid.

Küll aga oli UI-l juba tollal suurepärase mitmekümne tuhande köiteline raamatukogu, mis koosnes osalt Tartu ülikooli usuteaduskonna kogust, Kirikuõpetajate Raamatukogust, teoloogide erakogudest ja täienes aina välismaalt saadetava ning õppejõudude kirjutatava ja tõlgitava kirjandusega (Pöder, 2017a: 197; Salumäe, 2017). Raamatukogul õnnestus 1950. aastatel osa Eestis enne II maailmasõda ilmunud usulist kirjandust arvele võtta (Saard, 2004: 846). Sisu poolest sarnanes raamatukogu 1945. aastal Tartu ülikooli raamatukogu juurde (ja hiljem mujalegi) loodud spetsfondiga¹² (Salumäe, 2017).

¹¹ Riho Saardi järgi „valib 17.01.1945. a piiskoplik nõukogu tegevuse lõpetanud konsistooriumi asemele ajutise konsistooriumi, mille ülesandeks saab välja selgitada uue riigivalitsuse seisukoht õppeasutuse taasavamise kohta“, millele järgneb 03.05.1946. a konsistooriumi täiskogu otsus asutada UI (Saard, 2017a: 14, 16).

¹² Spetsfond ehk erifond sisaldas keelatud kirjandust, millele sai juurdepääsu vaid eriloaga.

Organiseeritumalt algas raamatukogu täiendamine veidi hiljem. Käsikirjalise kogu loomist alustas 1950. aastatel Kaide Rätsep (Pöder, 2017a: 197).

Kuigi siinkohal lähevad informantide mälestused lahku, võib öelda, et luteri kirik oli üsna oikumeeniline, eriti noortetöö osas ja 1970. aastail, kui algas suurem elavnemine. Suheldi rohkem baptistide ja metodistidega, kuid isikute tasandil oli väga häid suhteid ka katoliku ja ortodoksi kirikutega. Küll aga oli luteri kiriku omakirjastus täielikult eestikeelne (Jürjo, 2017).

Sarnaselt Oleviste kogudusega on rõhutatud erinevate seltskondade olemasolu kiriku sees, kelle hulgas liikus ka erinev kirjandus. Üks aktiivsemaid raamatute kirjastamisega tegelenud isikuid luteri kirikus, Tarmo Soomere, on tagantjärele meenutades jaganud need seltskonnad laias laastus kolme kihti: peavooluluterlus, mida esindasid Toomas Paul, Peep Audova jt, huvitus rahulikust luterlikust analüütilisest kirjandusest; kõrgkirikliku katoliikluse poole kalduv suund, mida esindasid Kalle Lindi ja Einar Soone, huvitus teoreetilise kirjandusest; vabakoguduslik elava kristluse poole kalduv suund, mida esindas Eenok Haamer, huvitus pigem hingehoidlikust kirjandusest (Soomere, 2017).

4.4.1. Väljaanded ja väliskontaktid

Riho Saard on UI esmastest kontaktidest ja legaalse väliskirjanduse hankimisest kirjutanud ajakirjas „Akadeemia“, kus ta kirjeldab EELK peapiiskopi Jaan Kiiviti 1955. aasta Soomes käiku. Seal õnnestus Kiivitil kohtuda Tampere piiskopi Eelis Guliniga ja esitada ajalehe kaudu palve saata Eestisse teoloogilist teaduskirjandust, võttes esimesed raamatud kaasa juba ise (Saard, 2004: 846). Nõnda hakkas Soomest posti teel kirjandust tulema, kuid esialgu vaid peapiiskopi nimele, misjärel raamatud UI raamatukokku paigutati, kus neid kasutada said vaid kirikuõpetajad, UI professorid ja teoloogia üliõpilased (samas). Siiski ei jõudnud kõik saadetised kohale, kuna tegutses Glavlitile alluv postitsensor, kes riiki saabu vaid ja riigist välja saadetavaid postipakke pisteliselt kontrollis ning keelatu konfiskeeris (Tammer, 2014: 373jj). Kuid siiski tuli läbi üllatuslikult palju kirjandust, mis andis suure panuse UI teoloogilise õppekirjanduse kaasajastamisse.

EELK ainsateks ametlikeks regulaarseteks trükisteks aastatel 1945–1978 olid tagasihoidlik kalender ja väike valik laululehti; 1956. aastal õnnestus korra välja anda „EELK aastaraamat“, mis paraku järke ei näinud. 1982. aastal ilmus A5-formaadis 64-leheküljeline rohkete fotodega varustatud vihik „Eesti Evangeelne Luterlik Kirik tänapäeval“, mille autoriks oli Edgar Hark. Alates 1982. aastast õnnestus hakata välja andma bülletääni „EELK“, mida ilmus 10 aasta jooksul 12 vihikut (Salumäe, 2011: 257–258).

Peamisteks omakirjastuslikeks väljaanneteks EELKs olid vähimagi kahtluseta UI-s valmistatud õppematerjalid, mille tegemises osalesid nii õppejõud kui ka üliõpilased. Milliseid õpikuid tõlkida ja paljundada, otsustati teaduskonna koosolekul. Andres Põdra meenutuste kohaselt oli tema UI-sse astudes 1969. aastal õppejõudude koostatud raamatuid ligi sada nimetust paljundatuna 300–400 eksemplaris, mis enamasti olid üliõpilaste käes. Viljakaimad õppejõud olid Uku Masing, Elmar Salumaa, Robert Kannukene, Ago Viljari, August Arumäe, Hillar Põld ja Harri Haamer (Põder, 2017a: 197). Kümmeaastat hilisema aja kohta pakub Tarmo Soomere EELKs trükitud raamatute hulgaks paarsada eri nimetust aastas paaris tuhandes eksemplaris (Soomere, 2017).

Vabal ajal lugesid ja tõlkisid tudengid omaette, kes mida leidis, ja õppesessioonidel kokku saades jagati omavahel kirjutusmasinaga paljundatud (Põder, 2017; Salumäe, 2011: 255). Nii tekkisid sõpruskonnad, millest ühte 1970. aastate esimesel poolel kuulusid Tiit Salumäe venna Jaak Salumäega, Kalle Kasemaa, Toomas Paul, Andres Põder ja Villu Jürjo, kes samamoodi teatud aja tagant kohtudes materjale vahetasid. Kehtis teatav sisemine sotsiaalne kontroll: kui juba mitu korda ise artiklit ei andnud, ei antud enam sulle ka. Kes kuidas neid säilitas ja kas levitas, oli igaühe enda otsustada, Tiit Salumäe köitis need kogumikeks (Salumäe, 2017).

Pärnus andis Andres Põder koos Joosep Tammoga 1976. aastal paralleelselt ajakirjaga „Lectio“ välja kogumikku „Tomistika“, millest ilmus vaid kaks köidet, mahult umbes 50 lehekülge. Kogumik sisaldas katoliiklikku teadusfilosoofiat: peamiselt tõlkeartiklid neotomismist ja Aquino Thomasest, lisaks paar enda kirjutist, mis väljaande põrandaaluse staatuse tõttu anonüümseks jäid (Põder, 2018ab). Uustomismi abil loodeti konkureerida materialistliku filosoofiaga (Altnurme, 2009: 193; Saard, 2012a). Tiraažiks oli 2–3 kirjutusmasinatäit, mille trükkis ja seejärel köitis Põder, kaane kujundas tollal kunstiinstituudis õppiv Joosep Tammo õde Liidia Tammo (Põder, 2018a).

Luteri kirikus anti välja ka omakirjastuslikku perioodikat. Mahukaimaks ühe mehe samizdat-projektiks üldse võib nimetada Elmar Salumaa väljaannet „Teoloogiline kogumik“, mida ilmus aastatel 1967–1990 kokku 58 numbrit, igaüks 140–200 lehekülge (Sajand ..., 2008). Mahukuse tõttu on seda nimetatud kogumikuks, sarjaks, õpikuteks jms, kuid ka perioodikaks ja ajakirjaks, nagu viimati viidatud väljaandes „Sajand Elmar Salumaaga : juubelikogumik“, mida siinkohal kasutangi.

Ajakiri koosnes Salumaa tõlgetest, tema enda kirjutistest, kuid ka üliõpilaste uurimistöödest ja artiklitest (Põder, 2017), oli kirjutatud tiheda reavahega ning sisaldas kümmeaastat artiklit numbri kohta (Jürjo, 2008: 50). Salumaad peetakse 20. sajandi Eesti kõige tähtsamaks süstemaatiliseks teoloogiks (Salumaa, 2008).

Salumaa ajakirja kõrval ilmus muudki perioodikat, näiteks 1987. aasta lõpul lühikest aega ajakiri „Karikas“, mida toimetas katoliikliku vagadusvoolu esindaja Kalle Lindi. Ajakirjas vahendati tõlkeid, palveid, jutlusi, Leedu kristluse ajalugu, pühakute hagiograafiaid, uudiseid katoliiklikust maailmast ja kirikust. Kaastööd tegid ajakirjale luteri kiriku tegevvaime Villu Jürjo ja Einar Soone. Väljaanne ei levinud vaimulikkonna hulgas kuigi laialt (Saard, 2012a).

1980. aastatel tekkis Villu Jürjol kontakt Venemaa ja Leedu katoliku kirikuga ning tõlgiti kaks numbrit „Katoliku kiriku kroonikat“ (Jürjo, 2017). Leedu katoliku kiriku liikmetega suhtles 1981. aastal ka seltskond Tartu ülikooli üliõpilasi eesotsas ajalooteaduskonna tudengi Mart Laariga, kelle algatusel korraldati sõltumatu üliõpilasliikumise Noor-Tartu keldris Eesti-Leedu seminar usu ja rahvuse küsimustes, kus otseselt poliitilisi teemasid ei arutatud, kuid mille tulemusel hakkas Laar seminaril Leedut esindanud üliõpilase Vytautas Umbrasase kaudu saatma Leedu põrandaalustele väljaannetele ülevaateid olukorrast Eestis (Laar, 2011: 64).

Üheks tuntuimaks luteri ajakirjaks on ilmselt „ECCE“, mida andis välja Tarmo Soomere ainuisikuliselt alates 1980. aasta septembrist, Soomere mälu kohaselt kokku 12 numbrit. Siin lähevad aga allikate andmed lahku. Nimelt väidetakse kroonika „Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis“ (Lisandusi) IV köites, et ilmus vaid 8 numbrit ja sedagi vaid aastani 1980 (Lisandusi ..., 1988: 757). See on kindlasti faktiviga, sest alles 1980. aasta septembris alustatud väljaandmist mainib nii Soomere ise kui ka kirikuloolane Riho Saard, kes on oma kirjutistes viidanud „ECCE“ 1986. aasta aastakäigule, mille sai EELK Usuteaduste Instituudi raamatukogust (Saard, 2018; Soomere, 2018). Seega ei saa „Lisanduste“ andmeid lõpliku tõena võtta: on selgunud, et nii selle kui ka vähemalt ühe teise Soomerega seotud episoodi kohta esineb üsna suuri eksimusi. Ajakirja numbrite arvus pole aga Soomere pärast „Lisandustest“ kuuldut enam kindel ning möönab, et ka tema mäletatud 12 numbrit võib olla ekslik (Soomere, 2018). Kahjuks jääb esialgu tõde teadmata, kuid küsimus leiab usaldusväärse vastuse ehk edaspidises uurimistöös.

Ajakirja nimi vihjab nii *ecce homo*’le kui ka Ecclesia Estoniaele. Mahult oli see umbes 32 lehekülge, esialgseks tiraažiks Soomere enda poolt kirjutusmasinal läbi löödud 2 x 8 ehk 16 eksemplari, mida inimesed ise edasi paljundasid. Kaks kuni kolm numbrit sisaldasid viimase Häädemeeste laagri ettekannete salvestiste ümbertrükke, mis kuskil mujal ei ilmunud (Soomere, 2018).

Ent kõige tähelepanuväärsemaks ja paljude sõnul lausa grandioosseks ettevõtmiseks oli nn Soomere firma, nagu seda nimetas KGB – väga lai ja aktiivne põrandaalune kirjastusvõrgustik üle Eesti, mis andis välja sadu nimetusi raamatuid laias valikus: nagu ülalpool märgitud,

erinevad usuteemad, palju filosoofiat, lisaks Uku Masingu luulet, lihtsalt ilukirjandust, kuid sekka ka dissidentlikku materjali, mis Soomere sõnul oli pigem juhuslik (Soomere, 2017).

4.4.2. Kirjanduse valmistamine ja levitamine

Luteri kirikuski oli peamiseks paljundamisvahendiks kirjutusmasin. Ka kõik UI õpikud olid valmistatud masinakirjas läbi mitme kopeeri. Siin tuleb taas välja UI eristaatus: konsistooriumi palgal olid eraldi inimesed, kes trükkisid ümber õpikuid ja muud õppematerjali, tavaliselt korraga kaks masinatäit, kokku 8–10 eksemplari, mis köideti käsitsi (Pöder, 2017a: 196; Salumäe, 2017). See on võrdlemisi veider nähtus, sest üldiselt peeti samizdatti ebaseaduslikuks tegevuseks, rääkimata töö eest tasumisest. Nii mõnigi sai selle eest karistada. Siin tuleb arvestada nõukogude aja segast õiguskeskkonda: trükkimine kui selline oli riigi monopol, kuid kirjutusmasinal kirjutamine seda ilmselgelt polnud, aga õigus tõlgendada, millega on tegu, oli võimuesindajate käes. Liikus erinevaid müüte selle kohta, millisest kogusest algab trükk ja seaduserikkumine: 49 eksemplari (Bärenson, 2017; Salumäe, 2017), 70 eksemplari (Reile jt, 2017), 99 eksemplari (Pöder, 2017), 100 eksemplari (Tuulik, 2017), kuid nagu mitmed informandid lisasid, oli see ilmselt KGB teadlikult levitatud valeinfo. Andres Pöder, kes tollal põhjalikult nõukogude seadusi uuris, märkis, et kui selline normatiivakt tõesti eksisteerinuks, oleks ta seda näinud (Pöder, 2017).

Igal juhul toimus UI masinatrükk võimuorganite vaikival nõusolekul, nagu ka Elmar Salumaa trükitööd kodus Kilingi-Nõmmel, kus üliõpilased käisid praktikal ja millest olevat kujunenud lausa midagi klubilaadset, kus liikus igasuguseid inimesi. Tema enda sõnul oli see nn klubi nagu jääauk kinnikülmunud järvel, kuhu kalad tulevad hingama (Tammo, 2017).

Pastor Villu Jürjo sõnul tavatsenud Salumaa öelda, et kuni on eestikeelne kirik, vajab see eestikeelset usulist kirjandust ja teoloogiat. Jürjo alustas Salumaa kirjutiste paljundamist juba enne, kui ta 1971. aastal UI-sse astus ja Salumaaga tutvus. Ta töötas aastatel 1969–1970 Tartus Füüsika ja Astronoomia Instituudis, kus oli linna parim paljundusmasin, Poolast pärit Polaris, mis oli küll plommitud, kuid plomm oli töömeeste poolt asendatud keermega plommiga, mida kuu tagant vahetati. Selle masinaga paljundas Jürjo hoogsalt, ja mitte ainult usukirjandust. Salumaa tekste tõi Jürjole Ingvar Luhaäär (Jürjo, 2017).

Astunud UI-sse, sattus Jürjo Salumaa juurde praktikale ning hakkas korrastama tema raamatukogu, mille huvipakkuvaid teoseid endale ümber kirjutas. Paljud raamatud olid köitmata, sest Salumaa huvitus rohkem tõlkimisest ja trükkimisest ega viitsinud köitmisega tegelda. Kuna Jürjol oli köitmisvõimalus, sai suurem osa tollasest materjalist kõva köite, mis oli kuni Soomere „firmani“ üks prestiižsemaid (Jürjo, 2017).

UI-s salvestati ja kirjutati lintidelt maha ka õppejõudude loenguid, millest väga paljud olid Uku Masingu omad (Jürjo, 2017). Näiteks Masingu budismiloenguid kirjutasid 1962. aastal lindilt ümber Peep Audova ja Vello Salum, kelle töö vaatas Masing ise hiljem läbi ja tegi oma märkused (Audova, 2017).

Tarmo Soomere laiem tegevus sai alguse – nagu paljudel teistel informantidel, tollastel noortel inimestel – ülikoolist, kus tekkis aastatel 1975–1976 mõttekaaslaste ring ja hakkasid liikuma mitmesugused omakirjastuslikud raamatud, eriti UI tudengite ja noore pastori Villu Jürjo kaudu. Mõte hakata ise midagi süstemaatiliselt välja andma tekkis aastatel 1978–1979. Ta leidis üle Eesti tuttavaid, kes olid nõus üht-teist tasu eest ümber trükkima, samuti leidis ta köitja. Nõnda tekkis terve võrgustik trükkijaid ja ka ostjaid, kellest paljud olid UI üliõpilased. Viimased ostsid endale valmis trükitud ja köidetud õppematerjali, samas kui materjal ise pärines UI raamatukogust, kust Soomere, kes ei olnud UI üliõpilane, seda salamahti Ago Viljari ja Harri Reinu abiga kätte sai. Nii sai kirjastatud ka Elmar Salumaa Teoloogilise Kogumiku sari kuni 35. köiteni. Tõlkimisega Soomere ei tegelenud (v.a paar ise tehtud tõlget), kõik käsikirjad olid juba varem tõlgitud. Ehkki mingeid märke ega initsiaale ei kasutatud, tunneb Soomere enda sõnul siiani raamatule peale vaadates ära, kas see on tulnud tema „firmast“ – kirjapildist, kus vaid mõni konkreetne inimene ei jätnud koma järele tühikut, või köitest, mida iseloomustas näiteks lillekujuline presspilt või köitmisel kasutatud õmblused (Soomere, 2011, 2017).

200-leheküljelise köidetud raamatu väljakujunenud hind oli umbes 12 rubla, mis sisaldas trükkija tasu 30–40 kopikat lehekülje eest olenevalt reavahest, teksti raskusastmest jm, lisaks köitmise maksumus ja paberi hind, ning seda juhul, kui läbi kopeeri löödi vähemalt 8 eksemplari. Tekkis 7–8 trükkijat, kellel see töö moodustas arvestatava osa sissetulekust, nende hulgas Soomere enda tädipoeg Ants Sildmäe, kes trükkis ligikaudu 100 eri raamatut. Peale nende oli veel mitmeid sporaadiliselt kaasa löönud inimesi. Üheks trükkijaks oli Helgi Männik ja eriti tema õde Maie Lepp Vastseliina kandist, kes teenis selle tööga lausa elatist. Umbes kord kuus käis Soomere sealt läbi, viis paki paberit ja võttis kaasa valmis trükitu. Selline tegevus kestis aastaid (Soomere, 2011, 2017, 2018).

Soomere aktiivse tegutsemise aeg kestis viis aastat, ajal, mil ta ise Moskvas elas. Sealt kodus käies tõi ta kaasa ladina tähestikuga kirjutusmasinaid, mis siin olid üsna defitsiitsed, kuid seal vabalt kättesaadavad. Nii jõudis tema hinnangul siia 100–150 masinat. Selle aja sees suutis ta välja anda 2–3 raamatut kuus 8–10 eksemplaris, koguarvuks hindab ta umbkaudu 200–250 eri raamatut ja 3000 köidet (Soomere, 2011: 245–248).

Soomere haare laienes aga kirjutusmasinal ümbertrükkimisest kaugemalegi. Üheks abiliseks oli tal Daja-nimeline moldaavlanna Eesti Merelaevandusest, kes sai kasutada ettevõtte registreeritud koopiamasinat, millega tegi kümneid raamatuid 20–50 eksemplaris. Metoodikaks oli paljundada iga päev 1–2 lehekülge ja nii oli kolme kuuga raamat koos. Kui Daja mõne lehega vahele jäi, ütles ta, et tegemist on praakpaberiga (Soomere, 2017).

Soomere saavutuste hulka kuulub veel umbes sajaleheküljeline eestikeelne leeriõpik, mis kohandati Eesti jaoks Soome leeriõpikust. See paljundati ühe vene vaimuliku abil saadud rotaprintil tiraažiga 500 eksemplari (Soomere, 2011: 248; 2017).

Nagu Soomere isegi tunnistab, läks ta liiga julgeks. Kõige ambitsioonikama ja hulljulgema näitena võib märkida püüdu anda Doni-äärses Rostovis ametlikus trükikojas välja katoliku preestri Michel Quoisti sügavate mõtiskluste raamatut, kaasas võltsitud tõend Eesti ülikoolilt, kus palutakse see materjal trükkida abiks ateistidele ja propagandistidele. See avantüür oleks peaaegu õnnestunud, kuid viimasel hetkel hakkas trükikoja direktor kahtlema ja leidis ühe eestlase, kes tunnistas, et see materjal küll ateiste küll ei aita. Õnneks pääses Soomere loost karistusest (Soomere, 2017).

Igal juhul levis tema organiseeritud süsteemist kirjandust kõikjale, ka väljapoole kristlaskonda, sest väljaantava kirjanduse valik oli väga mitmekülgne. Lõpmatuseni see kesta ei saanud ning kogu ettevõtmine lõppes järsult KGB sekkumisel 1986. aastal. Sellele oli juba paari aasta vältel eelnenud mitme teise isiku aresteerimine ja läbiotsimised, sealhulgas Soomere enda juures (Lisandusi ..., 1988; Soomere, 2017, 2018).

4.4.3. Suhted võimudega

Soomere (2017) tunnistab, et ilmselgelt julgeolekuorganid teadsid tema tegevusest, kuna sellist raamatute massi polnud võimalik varjata, kuid millegipärast ei sekkunud. Enne seda, 1982.–1983. aastal, oli ta vahele jäänud siiditrükis tehtud jõulukaartidega, mille puhul KGB juba trükkimise kui riigi monopoli rikkumise süüdistusest rääkis, kuid tol korral õnnestus end kaitsta väitega, et ka kartulitrükk on trükk, kuid seda ju ometi trükiks ei loeta, nagu ka dissertatsiooni trükkimist kirjutusmasinal. Ehk juhtuski täpselt see, millest peatüki alguses juttu oli – erinevad interpretatsioonid, millest algab trükk. Selle intsidendi puhul tuleb ära mainida järgmine faktiviga „Lisandustes“, kus on vahelejäämise asjaoludeks märgitud 1976. aasta, Tartu raudteejaam, 2000 jõulukaarti ja organiseeritud aktsioon (Lisandusi ..., 1988: 757). Tegelikult leidis juhtum aset 1982. aastal (+/- 2 a) Tallinna raudteejaamas, kaarte oli märksa vähem ja polnud mingit organiseeritud aktsiooni; ka ülekuulamisel Moskvas seoses

suvemalevatega käis Soomere hoopis korra prokuratuuris, mitte julgeolekukomitees, nagu väidab „Lisandused“ (Soomere, 2018).

„Lisanduste“ andmetel toimus esimene läbiotsimine Soomere kodus Kohilas 14. mail 1984 seoses sõbra Jan Kõrbi kriminaalasjaga, mille käigus võeti ära paarkümmend vaimuliku sisuga ehk nõukogudevastaseks peetud masinakirjas trükitud raamatut. Kohtu erimäärusega eraldati Soomere materjal Kõrbi toimikust täiendavaks uurimiseks, kuna teda kahtlustati sidemetes Jüri Linaga, piiblite hankimises Münchenist ja muus (Lisandusi ..., 1988: 758).

Teine läbiotsimine Kohilas toimus 3. aprillil 1985 seoses pastor Harri Mõtsniku kriminaalasjaga, läbiotsimisorder oli vormistatud Soomere venna Urmas Soomere (kes elas maja teise korruse korteris) ja ema Alviine nimele. Kaasa võeti kümme raamatut Urmas Soomere juurest, mis enamikus vormistati kui Tarmolt saadud raamatud (Lisandusi ..., 1988: 758).

Harri Mõtsniku kohtuasjas tehti läbiotsimine ka Villu Jürjo juures, kus julgeolekukomitee alampolkovnik Kreitsmann tegi ettepaneku „vabatahtlikult“ ära anda „Tarmo Soomere firmalt saadud raamatud“, milleks osutusi 63 masinakirjas ja kseropaljunduses tehtud raamatut. Jürjo hilisem protest „vabatahtlikkuse“ kohta jäi vastuseta. Taas eraldati Soomere materjal kohtu erimäärusega Mõtsniku toimikust täiendavaks uurimiseks (Lisandusi ..., 1988: 758). Kõik see viitab juba pikemaajalisele plaanile varem või hiljem Soomere n-ö ette võtta.

Lugu kulmineerus 1986. aasta jaanuaris sellega, et alampolkovnik Kreitsmann ilmus keset päeva Tarmo Soomere töö juurde ja viis ta ülekuulamisele, mis kestis 5–8 tundi ning kus talle tutvustati toimikut, mis sisaldas tema viimase kümne aasta tegevuse materjale, ning selgitati, et tema tegevus on tulenevalt 51-st ülekuulamisest käinud inimesest 30 poolt antud seletuskirjade põhjal kvalifitseeritav järgmiste ENSV KrK paragrahvidega:

- spekulatsioon (Moskvast kirjutusmasinate vahendamine vaheltkasu eest);
- keelatud töödusega tegelemine suures ulatuses palgatööjõu kasutamise (trükkijatele tasu maksmine, teoste vahendamine vaheltkasuga, nõnda et Soomere käest läbi käinud summaks olevat umbes 10 000 rubla);
- riigi vara (pisi)riisumine (kellegi seletuskirja põhjal olevat Soomere kõrvale toimetanud umbes 150 kg valget paberit);
- Nõukogude riiklikku ja ühiskondlikku korda halvustavate ja teadvalt valede väljamõeldiste levitamine (ajakirja „ECCE“ ja paari ebameeldiva raamatu, nagu 14 aastat vangis istunud Rumeenia luteri pastori R. Wurmbrandti mälestusteraamatu ja A. Martšenko „Na každom liste“ väljaandmine) (Lisandusi ..., 1988: 754–755).

Kõige selle peale suutis Soomere ära põhjendada iga süüdistuse, mille Kreitsmann ametlikult resümeeris järgmiselt: paljundatud kirjandus oli enamjaolt pastoritele ja UI üliõpilastele vajalik erialane kirjandus, köitmisele ja trükkimisele kulunud suure raha tõttu oli vaheltkasu minimaalne, töö kirikutele vajalik, kirjutusmasinate vahendamisest saadud kasu lisa tudengistipendiumile jne. Asi lõppes noomimisega, et võõra ideoloogia sissetoomine on igati kohatu, ning kirjaliku hoiatusega, millele Soomere alla kirjutas (Lisandusi ..., 1988: 756–757).

Sellele oli eelnenud aga pikk protsess. Sel ja eelnenud aastail olid toimunud pidevad ülekuulamised nii teiste kui ka Soomere enda asjus, kus uuriti, keda ta tunneb, peale selle lahati iga kord osa konfiskeeritud raamatuist, mis oli jõutud läbi töötada, et leida midagi nõukogudevastast (Soomere, 2017).

Tollases mõttes õnnekombel, kuid tänases kontekstis kahjuks viskas Soomere 1984. aastal, nagu peatset arreteerimist aimates, minema osa kahtlust äratada võivaid raamatuid ning kogu bibliograafia, nii et kõik väljaantud tiraažid ja nimetused on tagantjärele oletuslikud (samas).

Kokkuvõttes kestis protsess paar aastat, mille jooksul tehti mitu läbiotsimist ja, nagu märgitud, lõpuks Soomerele süüdistust ei esitatudki ning vangi ta ei läinud. Tema enda sõnul oli see juba aeg, kus poliitilised olud leebusid ja nõukogudevastasust oli aina raskem süüdistusena esitada. Siiski tunnistati 2/3 tema raamatutest nõukogudevastasteks ja hävitati, kuid ülejäänud isegi tagastati (samas). Sellegipoolest võib ta lugeda vabadusse jäämist suureks vedamiseks, sest näiteks baptist Pavel Vezikov mõisteti kirjanduse omamise eest vangi samal ajal ehk 1984. aastal. Teisalt ei pruukinud olla tegemist lihtsalt õnnega, vaid on võimalik, nagu Soomere ühe oletusena lisas, et tema eest käidi KGBs kostmas; vähemalt nii olevat üks inimene kunagi vihjanud (samas). Kas see nii oli, ei tea, kuid mitmed informandid on maininud tollast „telefoniõigust“, mis kokkuvõttes troonis üle seaduste (Jürjo, 2017; Pöder, 2017). Igatahes lõpetas Soomere otsekohe igasuguse salajase tegevuse ja suhtluse ning tõmbus aastateks eemale. Sama on maininud oma intervjuus Jaan Bärenson, öeldes: „See oli periood, mil tegime Tarmoga nii, et ei suhtle, ja päris mitu aastat.“ (Bärenson, 2017; Soomere, 2017)

Usuteaduse Instituudi raamatukogu direktor Tiit Salumäe ütleb, et raamatukogu tema teada kunagi läbi ei otsitud, vähemalt mitte päeva ajal (Salumäe, 2017). Seega võib tõdeda, et üldiselt oldi kirjanduse suhtes leplikud ja lasti tegutseda vaikival kokkuleppel ja eeldusel, et materjalides poleks poliitilist agendat. Kuid kui vaja, leiti see suurema vaevata. Ilmselt käis teatav kiusamine ja kaigaste kodaraisse loopimine selle aja poliitika juurde, millega olid

harjunud mõlemad pooled. Atko Remmel on seda oma doktoritöös nimetanud „rutiinseks represseerimiseks“ (Remmel, 2011: 292).

Otsest hirmu põrandaaluse kirjanduse tõttu vangi minna pole väljendanud ükski informant, kuid anti endale aru, et tegemist on siiski ebaseadusliku või kõige leebemal kujul vähemalt taunitava materjaliga, mida levitati salaja.

Erinevalt baptistidest-metodistidest, kes on tunnistanud, et vangi minek polnud nende jaoks hirmutav, vaid pigem koht ja võimalus, kus evangeeliumi kuulutada, ning levinud oli suhtumine, et selline märterlus on midagi üllast, mille nimel ollakse valmis kannatama, oli Soomere suhtumine otse vastupidine: ta rõhutas kaastöölistele, et märtreid pole vaja, ning kutsus pigem üles tegema ära oma osa ühistööst ja seda edasi andma, et ka teistel tekiks julgus (Soomere, 2017). Need olid erinevad tegevusmudelid, mida sama mõõdupuuga mõõta ei saagi. Ühel juhul oli tegemist noorte tuliste kristlastega, kelle suurim soov oli jagada rõõmusõnumit Kristusest, teisel juhul ulatusliku ja organiseeritud väga eripalgelist kirjandust masstoodanguna väljaandva ebaseadusliku organisatsiooniga, mille eksistents olenes selle varjatusest.

Luteri kiriku ja võimu suhetest rääkides ei saa mööda minna pastoritest Harri Mõtsnikust ja Vello Salumist, kes jõudsid oma kriitiliste kirjutistega lausa rahvusvahelisele areenile. Villu Jürjo arvates vähemalt Mõtsnik ainult seetõttu KGB pihtide vahele sattuski, sest tegemist oli tema Urvaste jutlustega, mis osutusid probleemseiks alles pärast välismaal avaldamist (Jürjo, 2017). Niisamuti muutus Salumi ettekanne „Kirik ja rahvus“ probleemiks alles välismaal avaldatuna. Mõlema puhul rakendati karmimaid meetmeid: Mõtsnik saadeti kolmeks aastaks vangi, kust ta peagi armu sai, ja Salum aastaks psühhiaatriahaiglassse (Laar, 2011: 60–61, 72).

Eriti Mõtsnikust on räägitud kui dissidendist, sest tema sõnavõtted olid otseselt poliitilised ning ta astus avalikult arreteeritud vabadusvõitlejate Lagle Pareki, Heiki Ahoneni ja Arvo Pesti kaitseks välja (Pesti, 2009: 610–613). Riho Saard on oma 1970. aastate luteri kirikus tegutsenud aktiivseid režiimivastaseid (ehk vabadusvõitlejaid) analüüsivas artiklis jõudnud järeldusele, et 110 tegevvaimulikust saab režiimivastasteks nimetada vaid Harri Mõtsnikku, Vello Salumit ja Harri Haamerit, kellest Salum ja eriti Mõtsnik enne murrangulisi 1987. ja 1988. aastat nõudsid Eesti Vabariigi iseseisvuse taastamist. Vabadusvõitleja Enn Tarto peab just neid kahte ainsateks tõelisteks režiimivastasteks vaimulikkonna seast (Saard, 2012b).

Kokkuvõte

Ehkki Nõukogude Liidu konstitutsioon sätestas sõna-, usu- ja südametunnistusvabaduse, nähti riigi ametlikust ideoloogiast lähtuvalt religioonis kommunistliku maailmavaate antipoodi, selle vaenlast ja eemaldamist vajavat takistust, et luua ja üles ehitada täiuslik sotsialistlik ühiskond ja riik. Vastavalt sellele kujunes ka tegelik religioonipoliitika, mis praktikas osutus sootuks vastupidiseks põhiseaduses sätestatuga. Selline vastuolulisus seaduste ja tegeliku elu vahel oli iseloomulik nõukogude ajale üldiselt, kuid eriti teravalt puudutas see religiooniküsimusi.

Üheks tõdemuseks, milleni uurimistöö käigus jõudsin, ongi Nõukogude ususeadusandluse segasus oma abstraktse ja mitmeti tõlgendatava sõnastusega. See tekitas olukorra, kus puudus juriidiliselt ühtne arusaam ning eri institutsioonid ja ametnikud juhindusid sageli isiklikust või hetkel sobivana tunduvast tõlgendusest: ühel ajal oli seadust võimalik tõlgendada nii religiooni poolt kui ka vastu. Kuna kommunistliku partei tõlgendus tugines ametlikule religioonivaenulikule ideoloogiale, siis kujunes valitsevaks just religioonivaenulik interpretatsioon, millest omakorda juhindusid teised institutsioonid ja ametnikud, sageli lihtsalt sisetunde või poliitkorrektsuse tõttu. Peamisteks instantsideks ususeaduste ellurakendamisel olid usuaşjade volinik, julgeolekuorganid, Glavlit, tolliamet ja kohtusüsteem, kõik otseselt seotud uuritava teemaga.

Uurimistöö käigus selgus tõsiasi, et kuigi üldiselt ollakse seisukohal, et usuline kirjandus oli nõukogude ajal otseselt keelatud, siis tegelikkuses see päris nii ei olnud. Et see praktikas nõnda välja kukkus, tuleneski mainitud tõlgendusvõimalustest. Iga trüki vajab ilmumiseks Glavliti luba, usuline kirjandus kui ideoloogiliselt ebasobiv aga seda muidugi ei saanud. Vajaduse korral võisid julgeolekuorganid usukirjanduse vormistada ebaseaduslikuks, nimetades seda nõukogudevastaseks, reaktsiooniliseks või usupropagandistlikuks, mis oli keelatud, ja selle alusel inimesi vangi mõista. Interpretatsioon sõltus vajadusest ja selles mõttes ei olnud kogu nõukogude aeg ühtlane, ajastuti kasutati erinevaid praktikaid ja tõlgendusviise, millest kõige valusamad olid 1940. aastate teisel poolel kasutatud meetodid, mil hävitati miljoneid raamatuid, sealhulgas erilise innuga usulisi, ja represseeriti tuhandeid inimesi. Ometi säilis inimestel usulisi raamatuid, mida alguses vähesel määral käsitsi ümber kirjutati. Kuna eri konfessioonid on oma ajalugu talletanud erinevas ulatuses ja tollane generatsioon on ammu surnud, on sõjajärgse perioodi kohta üsna vähe andmeid. Võib siiski öelda, et põrandaalune kirjastamine mingil kujul algas juba üsna pea pärast sõja lõppu. Organiseeritud ja sihipärasest tegevusest saab aga rääkida alles 1960. aastate teisest poolest,

mil olud muutused, peale kasvas uus generatsioon ja põrandaalne kirjastamine hakkas laiemalt levima, sest seda kui ainsat tsensuurivaba eneseväljendusviisi kasutasid ka sel ajal aktiivselt tegutsema hakanud dissidentlikud poliitilised liikumised.

Eesti kristlaskonnal tuli vajaminevat kirjandust muretseda ja valmistada ise, sest puudusid igasugused muud võimalused kirjandust hankida. Kuigi osa sellest kirjandusest ei olnud otseselt illegaalne, tehti seda siiski salaja, sest ilma Glavliti loata väljaantud trükkis liigitus juba ainuüksi loa puudumise tõttu mitteametlikuks, kui mitte ebaseaduslikuks. Seega toimus tegevus üsna konspiratiivselt.

Põhiolemuselt toimus kirjastustegevustegevus kristlaskonna eri gruppides üsna sarnaselt, kuid erinesid allikad ja meetodid. Üldine ülesehitus oli järgmine: kujunesid inimesed, kes kirjastamisega tegelema hakkasid, leiti väliskontakt, kust saadi kirjandust, loodi süsteem selle kättesaamiseks, tõlgiti, paljundati, köideti ja lõpuks levitati.

Kõige levinum paljundamisviis kogu nõukogude aja jooksul oli kirjutusmasinal läbi mitme kopeeri trükkimine, mille tulemuseks oli olenevalt paberi paksusest 5–12 eksemplari korraga. Enamasti jäi piiriks siiski kaheksa. Seda meetodit kasutasid kõik konfessioonid. Valmistati ka fotokoopiaid, kusjuures mõni väljaanne ilmuski selles formaadis. Samuti kasutati jutluste magnetofonisalvestusi, mis hiljem ümber trükiti ja teoseks köideti. Samal viisil paljundati venekeelseid audiopiibleid. Suuremaid tiraaže võimaldasid teha rotaatorid ja muud trüki- ja paljundusmasinad, mis sageli olid ise ehitatud. Kasutati erinevaid tehnikaid: hektograafia, ofsettrükk, siiditrükk, mimeograafiline meetod jm. Kõige võimsamad ja haruldasemad olidki põrandaalused trükikojad ofsettrükimasinaga, millega suudeti valmistada kümneid tuhandeid raamatuid kahepoolses trükis.

Siiski torkavad selles tegevuses silma konfessionaalsed erisused, mis jagavad usuorganisatsioonid kaheks: oikumeenilised (baptistid, metodistid ja luterlased) ning mitteoikumeenilised (Jehoova tunnistajad, kes uuritavatest ainsana oli täielikult põrandaalne organisatsioon, ja adventistid). Kui esimeste vahel toimus aktiivne suhtlus ning eriti just metodistide ja baptistide hulgas liikus üsnagi sarnane kirjandus, siis teise grupi kirjandus oli rangelt konfessioonipõhine. Seda teiste kirikutega enamasti ei vahetatud ja ka konfessioonidevahelist läbikäimist polnud, sest teoloogia oli sedavõrd erinev.

Kirjastamise vormi alusel saab rääkida organisatsioonilisest ja isetekkelisest kirjastamisest, kus esimesse gruppi kuuluvad Jehoova tunnistajad, kes tegutsesid ühiselt, organisatsioonina ja kus polnud omaette tegijaid ega üksikisiku tasandil otsustajaid. Alluti otse välismaal asuvale emaorganisatsioonile, kellega õnnestus 1960. aastate keskel saavutada kontakt ja luua kaks salajast kanalit, mille kaudu hakati regulaarselt mikrofilmidel

originaalkirjandust saama. Jehoova tunnistajate olulisimaid väljaandeid on üle maailma perioodiliselt, üheaegselt ja identse sisuga ilmuv teoloogilist õpetust sisaldav ajakiri „Vahitorn“, niisiis paistavad Jehoova tunnistajad oma tegevuse organiseerituse ja konspiratiivsusega eriliselt silma, sest suutsid selle ajakirja eestikeelset varianti valmistada ja levitada ka siin, isoleeritud totalitaarses ühiskonnas KGB pideva jälgimise all, olles ise ebaseaduslik ja keelatud organisatsioon. Alates väliskontaktide loomisest suudeti peaaegu kõik „Vahitornid“, küll õhemana, kuid kindlaksmääratud sisuga, ka siin välja anda, jäämata kordagi trükitegevusega võimudele vahele. Lisaks ilmus hulk raamatuid ja ajakiri „Ärgake!“. Kokku trükkis organisatsioon nõukogude ajal üle viie miljoni A4-formaadis lehe.

Mõne erandiga samasugune organiseeritus valitses ka adventkirikus, kus kirjastamisega tegeleti ühiselt. Märkimisväärseks saavutuseks oli koguduste juurde kahe komisjoniga salajase kirjastusosakonna loomine, kus tegeleti tõlgitava kirjanduse väljavalimise, tõlkimise, toimetamise, trükkimise ja piibliõppematerjalide koostamisega. Kirjastusjuht aga hoolitses koguduste mitteametlike raamatukogude varustatuse eest ja muretses kirjastamiseks vajalikke materjale. Paraku aga puudusid adventistidel regulaarsed väliskontaktid ja originaalkirjandust saadi juhuslikult välismaalt või kasutati okupatsioonieelsest ajast säilinut.

Palju vabam ja isevooluted kulgev oli kirjastamine ülejäänud kirikute (eeskätt baptistide-metodistide) juures, kus puudus nii ühtne tegevus kui ka kirjastatava materjali piiritletus. Kiriku administratsioon sellega ei tegelenud ja põhimõtteliselt võisid kirjandust valmistada kõik, kes soovisid. Seetõttu oli palju üksiktegijaid, suures osas pastorid, kes tõlkisid ja trükkisid, mida ise huvitavaks pidasid. 1970. aastatel tekkisid erinevad sõpruskonnad ja noortegrupid, kes olid seltskondlikult väga aktiivsed ja andsid välja mitmesugust omakoostatud perioodikat, osalesid raamatute köitmises, trükkimises ja levitamises ning töid üldiselt kirikusse uusi tuuli. Väliskirjanduse allikad olid baptistidel ja metodistidel enam-vähem samad: esmalt Soome turistid, kes alates 1965. aastast avatud laevaliini kaudu riiete all piibleid ja muud usukirjandust töid, teiseks aga misjoniorganisatsioonide liikmed, kellega tekkisid regulaarsed kontaktid, mis arenesid hulgaliseks ja ülisalajaseks kristliku kirjanduse impordiks Eestisse, kust see liikus edasi üle terve Nõukogude Liidu. Religioosse kirjanduse jaoks sai Eestist transiitmaa, kust liikus läbi kümneid, kui mitte sadu tuhandeid eri liiduvabariikide keeltes piibleid ja muud vaimulikku kirjandust. Transiit toimis ka tamizdati jaoks: siitpoolt saadeti käsikirju, mis välismaal kirjastati ja seejärel tagasi toodi.

Erilisel kohal põrandaaluses kristlikus kirjastamises olid Narva vene soost baptistid, kes trükkisid põrandaalustes trükikodades määratus koguses venekeelseid piibleid, evangeeliume ja lauluraamatuid. Tegu oli nn põrandaaluste baptistidega, kes 1961. aastal ametlikust liidust

lahku löid. Kui üldiselt kirjanduse või usuga seoses inimesi reaalselt vangi ei pandud, oli ebaseaduslik trükitegevus kriminaalkuritegu ja mitu Narva baptisti lõpetaski vanglas.

Vabakirikud ja luteri kirik paistavad silma eesti oma teoloogilise kirjanduse loomisega. Selle hulka kuulusid jutluste ümbertrükid, ajalooalased teosed ja omakoostatud õppekirjandus. Silmapaistvamateks autoriteks olid Elmar Salumaa, Uku Masing, Osvald Tärk jpt, kes tõlgete kõrval panustasid eesti enda teoloogia säilimisse. Eriti tähtsat osa mängis siin oma unikaalse positsiooni tõttu luteri kirik, kellel õnnestus säilitada õppeasutus Usuteaduse Instituut ja saada luba endale ise vaimulikke õppematerjale paljundada. Trükivaliku tegid vajaduse põhjal UI õppejõud, teosed säilitati UI raamatukogus.

Luteri kirikuga oli seotud ka üks viljakamaid pörandaaluse kristliku kirjanduse paljundajaid Tarmo Soomere. 1970. aastate lõpus viis ta kogu kirjastustegevuse täiesti uuele tasemele, luues üle Eesti suure organiseeritud võrgustiku trükkijaid, kes tasu eest tuhandetes eksemplarides sadu raamatuid paljundasid. Samuti oli korraldatud köitmine ja raamatute levitamine, mis laienes kiriku piiridest väljapoolegi, sest väljaantav kirjandus oli väga mitmekülgne, sisaldades erinevate suundade teoloogiat, palju filosoofiat, Uku Masingu luulet ja loenguid ning isegi ilukirjandust. Kirjandust hankis ta suures osas UI raamatukogust, kus olid vaid üksikeksemplarid, millest ei jätkunud isegi tudengitele. Nii saidki UI tudengitest Soomere peamised kliendid. Umbes viis aastat kestnud aktiivne paljundamine lõppes 1986. aastal KGB sekkumisega.

Kokkuvõttes võib öelda, et kõige suurem osa pörandaalusest kristlikust kirjandusest tuli baptistidelt, metodistidelt ja luterlastelt, kuid kahjuks pole väljaannete täpset arvu võimalik taastada, sest enamik asjaosalisi hävitas KGB hirmus oma nimekirjad ja väljaantud kirjanduse suurusjärgud on vaid oletuslikud. Kirjanduse mahu kindlakstegemise teeb keeruliseks ka organiseerimatus: igaüks võis teha, mida soovis, ning seetõttu puudus selline ülevaade, nagu oli Jehoova tunnistajatel. Nii pole võimalik teada saada ka kõigi kirjastusprotsessis osalenute nimesid, sest sellega tegeleti laialt ja kaasati ka inimesi väljastpoolt kirikuringkondi; enamasti olid need trükkijad, kes teenisid lisaraha, ja köitjad, kes tegid lihtsalt oma tööd.

Just kristliku kirjanduse levitamine avab nõukogude religioonipoliitika huvitava uue nurga alt. Läbivaks motiiviks informantide jutus oli Eesti eriline staatus võrreldes Nõukogude Liidu teiste liiduvabariikidega – sinne märgatavalt suurem religioosne vabadus ja julgeolekuorganite leebem suhtumine. Olgugi et usklikkus oli taunitav ka siin ja tuli ette nii vangla- kui ka administratiivkaristusi, rääkimata ülekuulamistest ja läbiotsimistest, tunnistavad kõik informandid, et tegelikult teadis KGB väga hästi kõigi konfessioonide kirjastustegevusest, kuid millegipärast laskis sel toimuda, aeg-ajalt küll nn näidispuumisi ette

võttes. Peaaegu kõik informandid väitsid, et otsest hirmu neil julgeolekuorganite ees polnud, sest oldi harjunud, et piirduakse ainult ähvardamisega. Leebet suhtumist usklikesse Eestis märkis isegi Narva baptisti pastor Pavel Vezikov, kellele mõisteti piiblite trükkimise eest vanglakaristus. Kuna suheldi palju Venemaa, Ukraina jt piirkondade kristlastega, oldi kursis sealse range religioonipoliitika ja karistustega.

Informantide mälestuste põhjal võib möönda ka seda, et võimude tagakius ja üldine survestatus hoopis sidus eri kirikuid ja tekitas konfessioonide vahel oikumeenilisi suhteid.

Eesti eristaatusele on pakutud mitmeid seletusi, millest ülekaalukaim on Eesti geograafiline asukoht ehk lähedus Läänele ja turistiderohkus, mille tõttu Eesti sai hüüdnime „sovetski zapad“. Arvatakse, et sedakaudu sai Nõukogude Liit võimaluse maailmale näidata, et meil on usuvabadus. Peale selle on arvatud, et meil oli lihtsalt õnne siinsete võimumeestega, kes olid mõistlikumad kui mujal; sama kehtib ka KGB kohta, kus oletuste kohaselt mõistetud üsna hästi, kuivõrd ühe või teise usklikte grupi tegevus reaalselt riigi julgeolekut ohustab, mistõttu pigistati väiksemate rikkumiste puhul tihti silm kinni. Kas mõni neist oletustest ka tõele vastab, see nõuab edasist uurimistööd, kuid ilmselt oli tegu mitme asjaolu koosmõjuga.

Kasutatud kirjandus ja allikad

Aastaraamat (2011). *Jehoova tunnistajate aastaraamat 2011*. Tallinn: Eesti Jehoova Tunnistajate Koguduste Liit. <https://wol.jw.org/et/wol/1v/r37/lp-st/0/18202> Kasutatud 11. aprill.

Adventlaulud (1946). Tallinn: Advent-Usuühingute Juhatus Eesti NSVs.

Altnurme, Lea (2009). Interkonfessionaalsed sõpruskonnad Eestis 1970. ja 1980. aastatel. R. Altnurme (toim), *Eesti oikumeenia lugu* (lk 177-206). Tallinn: Eesti Kirikute Nõukogu.

Altnurme, Riho (2001). *Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik ja Nõukogude riik*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Altnurme, Riho ja Remmel, Atko (2018). Religioon, riik ja ateism. R. Altnurme (toim), *Eesti kiriku- ja religioonilugu* (lk 210-223). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Ametlik seletus: Soome toll ei konfiskeeri piibleid N. Liidu piiril (1979). *Eesti Päevaleht=Estniska Dagbladet*, 26(4412), (lk 7), 4. aprill. <https://dea.digar.ee/cgi-bin/dea?a=d&d=estdagbladet19790404.1.7> Kasutatud 14.04.2018

Anderson, John (1994). *Religion, state and politics in the Soviet Union and successor states*. Cambridge: Cambridge University Press.

Avalikest ja koolide raamatukogudest kõrvaldamisele kuuluvate raamatute nimestik nr 1 ja 2 (1940a). *Hariduse Rahvakomissariaadi Teataja*, nr 2. 30. august.

Avalikest ja koolide raamatukogudest kõrvaldamisele kuuluvate raamatute nimestik nr 3 (1940b). *Hariduse Rahvakomissariaadi Teataja*, nr 4. 16. september.

Avalikest ja koolide raamatukogudest kõrvaldamisele kuuluvate raamatute nimestik nr 4 (1940c). *Hariduse Rahvakomissariaadi Teataja*, nr 8.10. oktoober.

Bourdeaux, Michael (1968). *Religious Ferment In Russia: Protestant Opposition to Soviet Religious Policy*. UK: Palgrave Macmillan.

Bärenson, Jaan (2000). Oleviste koguduse asutamine. Ü. Meriloo (toim), *Oleviste 50: Oleviste koguduse juubelikogumik* (lk 6-8). Tallinn: Oleviste Kogudus.

Eesti Keele Instituudi kodulehekülj. Võõrsõnade leksikon (2018). Dissident.
<http://www.eki.ee/dict/vsl/index.cgi?Q=dissident> Kasutatud 02.02.2018

Eesti NSV Kriminaalkodeks: Kommenteeritud väljaanne. 5 tr (1980). Tallinn: Eesti Raamat.

Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi seadlus „Usukoondiste põhimääruse“ kinnitamise kohta (1977). *ENSV Ülemnõukogu ja Valitsuse Teataja*, 19, 13. mai.
<http://www.digar.ee/arhiiv/et/download/253066> Kasutatud 16.06.2017

Garraghan, G. J (1946). *A Guide to Historical Method*. New York.

Gilbert, James (2014). *Storm Chaser: The Terry Law Story*. Terry Law: Storm Chaser LLC.

Ginters, Modris (2005). *Vai tie bijām mēs : atmiņu dialogs : atmiņu, liecību un dokumentu krājums par draudžu dzīvi Latvijā padomju gados 1940-1990*. Rīga : M. Ginters.

Jaago, Tiiu (2003). Minevikutõlgenduste ja ajakäsituste uurimine pärimusliku ajaloo vaatepunktist. Kahe temaatilise jutustuse näitel. <https://www.folklore.ee/tagused/nr27/jaago.htm>
Kasutatud 06.01.2018

Joosep Tammo kodulehekülj (i.a). <http://joosep.edicy.co/et> Kasutatud 25.02.2018

Jürjo, Indrek (1996). *Pagulus ja Nõukogude Eesti : vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal*. Tallinn: UMARA.

Jürjo, Villu (2008). Salumaa sajand. R. Puidet (toim), *Sajand Elmar Salumaaga : juubelikogumik* (lk 48-50). Tallinn: EELK Usuteaduse Instituut: Ajaleht "Eesti Kirik".

Komaromi, Ann (2015). *Uncensored: Samizdat Novels and the Quest for Autonomy in Soviet Dissidence*. Illinois: Northwestern University Press.

Kalmus, Masso ja Linno (2015). *Kvalitatiivne sisuanalüüs*. <http://samm.ut.ee/kvalitatiivne-sisuanalyys> Kasutatud 26.12.2017

Kalvik, Ellen ja Saks, Eve (2000). Kirjanduslik tegevus. Ü. Meriloo (toim), *Oleviste 50: Oleviste koguduse juubelikogumik* (lk 27-28). Tallinn: Oleviste Kogudus.

Karjahärm, Toomas (2010). *Oleviku minevikud: ajaloolase käsiraamat*. Tallinn: Argo.

Kroll, Allan (2006). Effataa ärkamine. *Diplomitöö*. Tallinn: Eesti Metodisti Kiriku Teoloogiline Seminar.

Kurg, Ingmar (2009a). Vabakirikute oikumeenilised suhted. R. Altnurme (toim), *Eesti oikumeenia lugu* (lk 156-176). Tallinn: Eesti Kirikute Nõukogu.

Kurg, Ingmar (2009b). Kirjastustegevus Eesti EKB Koguduste Liidu ja eelkäija loos. Ü. Linder ja T. Pilli (toim), *Osaduses kasvanud. Kirjutisi Eesti EKB koguduste loost* (lk 95-105). Tallinn: Eesti EKB Koguduste Liit.

Kurg, Ingmar (2011). Samizdat „Logos“ pani taas kirjutama. *Teekäija : kristlik ajakiri aastast 1904 : Eesti Evangeeliumi Kristlaste ja Baptistide Koguduste Liidu väljaanne, 10*. Tallinn: EEKBKL. <https://teek.ee/teemad/20-raamat/705-samizdat-logos-pani-taas-kirjutama> Kasutatud 10.04.2018

Laar, Mihkel (2010). EKP Keskkomitee kirikupoliitika Eestis aastatel 1979-1985. *Bakalaureusetöö*. Tartu Ülikool.

Laar, Mihkel (2011). Kirikuvastased repressioonid Eesti NSVs 1979-1985. A. Velliste (toim), *Usk vabadusse* (lk 58-81). Tallinn: EELK Konsistoorium.

Laherand, Meri-Liis (2010). *Kvalitatiivne uurimisviis*. Tallinn: Sulesepp.

Latvala, Piia (2008). *Valoa itään? : Kansanlähetys ja Neuvostoliitto 1967–1973*. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.

Lenin, Vladimir Iljitš (1975). *Religioonist ja kirikust*. Tallinn: Eesti Raamat.

Lige, Tarmo (2000). Kogudus põlvkondade vahetusel. Ü. Meriloo (toim), *Oleviste 50: Oleviste koguduse juubelikogumik* (lk 31-34). Tallinn: Oleviste Kogudus.

Liht, Helle ja Havakats, Pille (2009). Laste- ja noortetöö EKB kogudustes. Ü. Linder ja T. Pilli (toim), *Osaduses kasvanud. Kirjutisi Eesti EKB koguduste loost* (lk 77-87). Tallinn: Eesti EKB Koguduste Liit.

Linder, Üllas (2009). Ajakirjandus kui koguduste suunaja. Ü. Linder ja T. Pilli (toim), *Osaduses kasvanud. Kirjutisi Eesti EKB koguduste loost* (lk 88-94). Tallinn: Eesti EKB Koguduste Liit.

Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis 4. kd. kogud 20-25 : 1985-1987 (1988). Stockholm: Eesti Vangistatud Vabadusvõitlejate Abistamiskeskus.
<https://www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:227046> Kasutatud 29.04.2018

Lotman, Piret (1995). Tsensuur kui usuvastase võitluse meetod nõukogude okupatsiooni algul Eestis. P. Lotman (toim), *Uurimusi tsensuurist* (lk 120-147). Eesti Rahvusraamatukogu toimetised, 4. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu.

Marsh, Christopher (2011). *Religion and the State in Russia and China: Suppression, Survival, and Revival*. The Continuum International Publishing Group.

Medijainen, Eero (1991). Esimene nõukogude võimu aasta Eesti raamatukogudes. P. Lotman (toim), *Tsensor Eesti raamatukogus. 3, Uurimusi Eesti raamatukogunduse ajaloost* (lk 23-51). Eesti Rahvusraamatukogu toimetised, 2. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu.

Meriloo, Ülo (2000). Kursused. Usuteadusliku kaugõppe seminar. Ü. Meriloo (toim), *Oleviste 50: Oleviste koguduse juubelikogumik*, (lk 18-20). Tallinn: Oleviste Kogudus.

Moyer, Judith (1999). Step-by-Step Guide to Oral History.
http://dohistory.org/on_your_own/toolkit/oralHistory.html Kasutatud 06.01.2018

Möldre, Aile (2005). *Kirjastustegevus ja raamatulevi Eestis aastail 1940–2000*. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.

Niinemägi, Ülo (2010). Soome kristlaskond väärrib eestimaalaste eritānu!. *Teekāija : kristlik ajakiri aastast 1904 : Eesti Evangeeliumi Kristlaste ja Baptistide Koguduste Liidu vāljaanne*, 4. Tallinn: EEKBL. <http://teek.ee/index.php/teemad/13-sundmus/542-soome-kristlaskond-vaarib-eestimaalaste-eritanu> Kasutatud 30.03.2018

Niitsoo, Viktor (1997). *Vastupanu 1955-1985*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Nikolskaya, Tatyana (2017). Human Rights Advocacy of Baptist Initiators. *Changing Societies & Personalities*, 1(4), 333-352. <http://dx.doi.org/10.15826/csp.2017.1.4.022>

Noodla, Kaja (1991). Tsensuur Tartu Ülikooli raamatukogudes aastail 1944-1954. P. Lotman (toim), *Tsensor Eesti raamatukogus. 3, Uurimusi Eesti raamatukogunduse ajaloost* (lk 52-86). Eesti Rahvusraamatukogu toimetised ; 2. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu.

*Oral History Association'i kodulehekül*g (2018). <http://www.oralhistory.org/> Kasutatud 06.01.2018

Parman, Alland (1998). Seitsmenda päeva adventistid.
<http://kk.hansanet.ee/arhiiv/vana/stat/kuikr63.html> Kasutatud 28.03.2018

Paul, Toomas (1999). *Eesti piiblitõlke ajalugu : esimestest katsetest kuni 1999. aastani*. Tallinn : Emakeele Selts.

Paul, Toomas (2005). *Kirik keset küla*. Tartu: Ilmamaa.

Pesti, Arvo (2009). *Dissidentlik liikumine Eestis aastatel 1972–1987: dokumentide kogumik*. Ad fontes 17. Tallinn: Riigiarhiiv.

Pilli, Toivo (2007). *Usu värvid ja varjundid : Eesti vabakoguduste ajaloost ja identiteedist*. Tallinn: Allika kirjastus.

Pilli, Einike ja Valk, Daily (2005). Eesti EKB Liidu haridustöö evangeliseerimise ja eluaegse õppimise dünaamikas. T. Pilli (toim), *Teekond teiseks ajaks: peatükke Eesti vabakoguduste ajaloost* (lk 51-88). Tartu: Kõrgem Usuteaduslik Seminar ja Sõnasepp OÜ.

Puumets-Sõber, Kaire (2017). Eesti evangeelne luterlik kirik 1970. aastatel. *Magistritöö*. Tartu Ülikool.

Pöder, Andres (2011). Kiriku liikmeskond vabanemisprotsessi osana. A. Velliste (toim), *Usk vabadusse* (lk 16-35). Tallinn: EELK Konsistoorium.

Pöder, Andres (2017a). Saladuslik kool. Usuteaduse Instituut seitsmekümnendatel. *EELK Usuteaduse Instituut 70 : palvetame, õpime, kuulutame* (lk 194-208). Tallinn: EELK Usuteaduse Instituut.

*Raamatukogusõnastiku kodulehekül*g (2018a). Hektograafia. <https://termin.nlib.ee/view/3450> Kasutatud 18.04.2018

*Raamatukogusõnastiku kodulehekül*g (2018b). Ofsettrükk. <https://termin.nlib.ee/view/2110> Kasutatud 18.04.2018

Rahi-Tamm, Aigi (2004). *Teise Maailmasõja järgsed massirepressioonid Eestis: allikad ja uurimisseis*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Reinla, Astrid (1990). Kaleidoskoop. Katse portreterida vene samizdat'i. *Vikerkaar*, 5(10), 93-96.

Rommel, Atko (2011). *Religioonivastane võitlus Eesti NSV-s aastail 1957-1990. Tähtsamad institutsioonid ja nende tegevus*. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus.

Rommel, Atko (2012). Ateistlikud traditsioonid Eestis. *Ajalooline Ajakiri*, 141/142(3/4).

Rommel, Atko (2013a). Marksistlikust ateismist massilise ebausuni. Mõningaid tähelepanekuid rahvapärase ateismi kohta XXI sajandi alguse Eestis. *Usuteaduslik Ajakiri*, 65(2).

Rommel, Atko (2013b). Nõukogude religioonipoliitika Eesti NSV-s inimõiguste ja sõnavabaduse aspektist vaadelduna. *Tuna*, 3(13), 65-81.

Rommel, Meego ja Adam, Daily (2009). Seminari tekke-, arengu ja nägemusloost. Ü. Linder ja T. Pilli (toim), *Osaduses kasvanud*. Kirjutisi Eesti EKB koguduste loost (lk 67-76). Tallinn: Eesti EKB Koguduste Liit.

Ridala, Esmo (1980). Soome toll: Piibel uimasti!. *Eesti Päevaleht=Estniska Dagbladet*, 2(4488), (lk 1, 7), 9. jaanuar. Kasutatud 14.04.2018 <https://dea.digar.ee/cgi-bin/dea?a=d&d=estdagbladet19800109.1.1>

Ringvee, Ringo (2012). Jehoova tunnistajad Eestis. *Mäetagused*, 52(3), 161-176. [doi:10.7592/MT2012.52.ringvee](https://doi.org/10.7592/MT2012.52.ringvee)

Ritchie, A. Donald (2003). *Doing Oral History: A Practical Guide*. New York: Oxford University Press.

Rohtmets, Priit; Ringvee, Ringo (2013). Religious Revival and the Political Activity of Religious Communities in Estonia during the Process of Liberation and the Collapse of the Soviet Union 1985–1991. *Religion, State and Society*, 41(4), 355 – 393.

Russel, David E (1986). *Oral History Methodology, the Art of Interviewing*. University of California, Santa Barbara: Donald C. Davidson Library. <http://www.history.ucsb.edu/faculty/marcuse/projects/oralhistory/199xDRussellUCSBOralHistoryWorkshop.pdf> Kasutatud 04.01.2018

Saard, Riho (2004). "Rõõmustame selle üle..." : Usulise ja teoloogilise kirjanduse saatmine Soomest Eestisse 1950.–1980. aastatel. *Akadeemia*, 4(16), 844-869.

Saard, Riho (2009). Võimu ja vaimu oikumeenia, Eesti Kirikute Nõukogu sünnilugu. *Tuna*, 1, 50-71. <https://www.digar.ee/arhiiv/et/periodika/37123> Kasutatud 09.05.2018

Saard, Riho (2010). *Tallinna vaim : peatükk XX sajandi Eesti karismaatilise liikumise aja- ja mõtteloost*. Tallinn: R. Saard.

Saard, Riho (2011). Nõukogude aeg. Arengutest Euroopas ja Nõukogude Eestis. A. Velliste (toim), *Usk vabadusse* (lk 36-47). Tallinn: EELK Konsistoorium.

Saard, Riho (2012a). Katoliiklik vagadusvool 1970. ja 1980. aastate Eesti Evangeelses Luterlikus Kirikus. (Katholische Frömmigkeitsformen in der Estnischen Evangelisch-Lutherischen Kirche in den 1970er und 80er Jahren). *Usuteaduslik Ajakiri* 1(63), 36-62.

Saard, Riho (2012b). Aktiivsetest režiimivastastest Eesti luterliku kiriku kontekstis 1970. ja 1980. aastatel. *Suomen kirkkohistoriallisen seuran Vuosikirja*, 102, (lk 77-110). Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura / Societas Historiae Ecclesiasticae Fennica. [vt Jussi Rytönen "Viron rohkeat papit" Kotimaa 23.05.2013]

Saard, Riho (2017a). Usuteaduse Kõrgema Katsekomisjoni (Usuteaduse Instituudi) ajalugu: kronoloogia 1945-1992. *EELK Usuteaduse Instituut 70 : palvetame, õpime, kuulutame* (lk 14-58). Tallinn : EELK Usuteaduse Instituut.

Sajand Elmar Salumaaga : juubelikogumik (2008). Tallinn: EELK Usuteaduse Instituut: Ajaleht "Eesti Kirik".

Salo, Vello (2000). *Riik ja kirikud 1940-1991. Maarjamaa taskuraamat*. Tartu: Maarjamaa.

Salumaa, Elmar (2008). *Evangeelium ja eetos*. S. Ombler (toim). Tartu: Ilmamaa.

Salumäe, Tiit (2011). Kiriku olemusse kuulub avalik tegevus. A. Velliste (toim), *Usk vabadusse* (lk 252-273). Tallinn: EELK Konsistoorium.

Sedjulin, A (1975). *Ususeadusandlusest*. Tallinn: Eesti Raamat.

Sīlis, Elmārs (2008). *Vai mirušie klusē? : Sibīrijā nomērdēto piemiņai*. AMNIS, Izdots.

Silliksaar, Silver (2001). *Sinasilmitsi Siberiga: mälestusteraamat 1951. aasta küüditamisest*. Tartu: S. Silliksaar.

Soomere, Tarmo (2011). Tõrvikuid läites. A. Velliste (toim), *Usk vabadusse* (lk 240-251). Tallinn: EELK Konsistoorium.

Staszewski, Michal (1985). *Riik ja usukoondised Euroopa sotsialismimaades : teatmik*. Tallinn: Eesti Raamat.

Studia methodistica : teoloogilisi materjale iseõppijaile. 2 (1977). Tallinn: Kirikuvalitsus.

http://www.ester.ee/record=b4679363*est Kasutatud 22.03.2018

Sõtšov, Andrei (2008). *Eesti Õigeusu Piiskopkond Nõukogude religioonipoliitika mõjuväljas 1954-1964* (Tartu Ülikool, Usuteaduskond). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Tammer, Enno (2014). *Punatsensuur : mälestustes, tegelikkuses, reeglites*. Tallinn: Tammerraamat.

Tarvel, Enn (2000). Ajaloolase analüüsist. E. Tarvel (toim), *Ajaloolise tõe otsingul II. Suur kunst metodoloogia : 7. detsembril 1999 Tallinnas toimunud konverentsi "Eesti lähiajaloo metodoloogilisi probleeme" materjalid*. Tallinn: Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus.
<http://www.okupatsioon.ee/vanaweb/en/in-general/who-we-are/tegevus/164-ajalooliste-toe-otsingul-2?start=5> Kasutatud 31.12.2017

Truesdell, Barbara (2013). Oral History Techniques: How to Organize and Conduct Oral History Interviews. Indiana University. http://www.indiana.edu/~cshm/oral_history_techniques.pdf
Kasutatud 07.01.2018

Tuulik, Enno (2005). Effataa-ärkamine ja selle mõju Eestis ja väljaspool Eestit aastail 1968-1985. *Diplomitöö*. Tartu: Eesti EKB Liidu Kõrgem Usuteaduslik Seminar.

United Methodist Church'i kodulehekülg (2009). <http://www.umc.org/> Kasutatud 02.04.2018

Unt, Kersti (2005). Omakirjastuslikud väljaanded diskursiivsete muutuste kandjana nõukogude eesti kirjanduses. *Magistritöö*. Tartu Ülikool.

Uuemõis, Haljand (2000). Effataa-ärkamine. Ü. Meriloo (toim), *Oleviste 50: Oleviste koguduse juubelikogumik*, (lk 22-24). Tallinn: Oleviste Kogudus.

Veskimägi, Kaljo-Olev (1996). *Nõukogude unelaadne elu: tsensuur Eesti NSV-s ja tema peremehed*. Tallinn: K.-O. Veskimägi.

Viirsalu, Voldemar (2001). *Loojangu eel. I osa, Kristuse taastuleku kuulutajad. Hämarus laskub maale. II osa, Suure Naabri haardes : ajaloolisi meenutusi ja memuaare adventistide elust 1941-1961*. Tartu: Valga: SPA Eesti Liit.

Volkonski, Immanuel (2016). Tartu antikvariaat bibliofiilse trükise ringluses. *Bakalaureusetöö*. Tartu Ülikool.

Vähi, Märt (1970). First Smuggling Experience. M. Vähi mälestused. Autori valduses.

Даниэль, Александр (2018). Истоки и смысл советского Самиздата. http://antology.igrunov.ru/a_daniel.html Kasutatud 11.03.2018

Intervjuud ja teated

Audova, Peep (2017). Autori intervjuu. Valga, 24. september.

Bärenson, Jaan (2017). Autori intervjuu. Tallinn, 7. august.

Bärenson, Jaan (2018). Telefonikõne. 14. märts.

Gilbert, James (2017). Autori intervjuu Skype'i vahendusel. 6. november.

Henno, Aino (2017). Autori intervjuu. Tallinn, 7. august.

Jakobs, Hubert (2017). Autori intervjuu. Tallinn, 7. august.

Jakobson-Tomson, Marta ja Ants (2018). Autori intervjuu. Tallinn, 19. märts.

Jürjo, Villu (2017). Autori intervjuu. Viljandi, 11. august.

Kaasik, Toivo (2018). Telefonikõne. 23. aprill.

Kurg, Ingmar (2018). Autori intervjuu Skype'i vahendusel. 9. aprill.

Käsk, Rein (2017). Autori intervjuu. Nuutsaku, 21. juuni.

Käsk, Rein (2018). Telefonikõne. 28. märts.

Laul, Aili (2018). Telefoniintervjuu. 25. märts.

Looris, Uno (2017). Autori intervjuu. Tallinn, 1. november.

Looris, Uno (2018). Telefonikõne. 17. aprill.

Luide, Indrek (2017). Autori intervjuu. Tallinn, 7. august.

Mazurtžak, Jüri (2017). Autori intervjuu. Tallinn, 26. november.

Murd, Herbert (2017). Autori intervjuu. Tallinn, 19. oktoober.

Naaber, Aarne (2018). E-kiri autorile Lembit Reile vahendusel. 19. aprill.

Niitsoo, Viktor (2018). Telefonikõne. 12. veebruar.

Pajusoo, Toomas (2017). Autori intervjuu. Tallinn, 18. september.

Pertmann, Jüri (2018). Telefonikõne. 12. veebruar.

Pöder, Andres (2017). Autori intervjuu. Tallinn, 16. oktoober.

Pöder, Andres (2018a). Telefonikõne. 23. aprill.

Pöder, Andres (2018b). E-kiri autorile. 28. aprill.

Reile, Lembit (2018). Telefonikõne. 11. aprill.

Reile, Lembit, Tõnisson, Amandus ja Nilsk, Leonhard (2017). Autori intervjuu. Tallinn, 16. juuli.

Ritsbek, Heigo (2017). Autori intervjuu. Tallinn, 19. oktoober.

Roos, Tani (2017). Autori intervjuu Skype'i vahendusel. 5. november.

Rosenvald, Avo (2017). Autori intervjuu. Tartu, 6. august.

Saard, Riho (2017). Autori intervjuu. Tallinn, 30. oktoober.

Saard, Riho (2018). E-kiri autorile. 30. aprill.

Salumäe, Tiit (2017). Autori intervjuu. Haapsalu, 15. august.

Silliksaar, Silver (2017). Autori intervjuu. Maaritsa, 24. september.

Silliksaar, Silver (2018). Telefonikõne. 11. aprill.

Soomere, Tarmo (2017). Autori intervjuu. Tallinn, 16. juuli.

Soomere, Tarmo (2018). Telefonikõne. 23. aprill.

Tamm, Erki (2018). Telefonikõne. 16. aprill.

Tammo, Joosep (2017). Autori intervjuu. Tartu, 17. november.

Tuulik, Enno (2017). Autori intervjuu Skype'i vahendusel. 6. november.

Valton, Arvo (2018). Telefonikõne. 24. aprill.

Vari, Mart (2017). Autori intervjuu. Urvaste, 8. august.

Vari, Mart (2018). Telefonikõne. 28. märts.

Vezikov, Pavel (2017). Autori intervjuu. Narva, 14. august.

Vezikov, Pavel (2018). Telefonikõne. 24. aprill.

Voronenko, Pavel (2018). Jüri Mazurtžaki poolt autori esitatud küsimuste järgi tehtud intervjuu. Tallinn, 8. aprill.

Vähi, Märt (2018). Autori intervjuu Skype'i vahendusel. 26. veebruar.

Summary

The dissemination of underground Christian literature in the Estonian SSR

Although the Soviet Union's constitution regulated the freedom of expression, religion and conscience, from the perspective of official state ideology, religion was viewed as the direct antipode of the communist worldview. Being perceived as its enemy and a hindrance which needed to be removed to establish and build the perfect socialist society and state. According to this, an actual religious policy was developed, which in practice, was rendered utterly contrary to constitutional provisions.

One of the findings of the research is confusion over Soviet religious legislation in terms of its abstract and ambiguous wording. This created a situation where there was a lack of legal unanimity, which is why the various institutions and officials were often guided by interpretations based upon their current personal or situational needs.

Although it is generally believed that religious literature was directly prohibited in the Soviet era, the result of the research revealed an exciting fact that in reality, this was not the case. That it appeared to be so in practice, stemmed from the various possibilities for interpretation. In order to be printed, every publication required the permission of the censor, which meant that religious literature deemed ideologically unsuitable received no such permission. However, if necessary, religious literature could also be formalized as illegal and labelled anti-Soviet, reactionary or as religious propaganda (which was forbidden), and on this basis could be used to convict people.

Underground Christian publishing began in some form shortly after the war, but the organized and purposeful activities started in the second half of the 1960s, when the situation changed and the new generation had matured. Underground publishing became more widespread, as it was the only means of self-expression free from censorship, which could also be actively used by dissident movements. In the absence of any other means to obtain the necessary literature, Estonian Christians needed to acquire and prepare the necessary literature themselves. Although part of this literature was not illegal *per se*, it was, however, done in secret, as without the permission of the censor, its publication would at least be classified as unofficial, if not unlawful.

The activities were quite similar for all denominations, but sources and methods differed. The overall process was as follows: 1. Individuals would become underground publishers. 2. External contacts would be found, from whom literature could be obtained. 3. A system for acquiring the literature would be established. 4. The materials would be translated, reproduced

and bound. 5. The materials would finally be distributed. The most common copying method was the printing of several copies in the typewriter simultaneously, which depending on the thickness of the paper could result in 5–12 copies at a time. Photocopies were also used, with some publications appearing in this format. Tape recordings of sermons were also used, which were subsequently typed out on a paper medium and compiled into a book format. In the same way, Russian audio bibles were distributed. Rotators and other printing and duplicating machines made it possible to publish larger circulations, which were often self-made and used different techniques, such as hectographs, offsets, and silk-screen printing, mimeographic method, etc. The most powerful and rarest were underground printers with offset printing, with which it was possible to produce tens of thousands of books with double-sided print.

In the print activity, the denominations were divided into two groups: ecumenical (Baptists, Methodists and Lutherans), and non-ecumenical (Jehovah's Witnesses (who were the only underground organisation the author researched) and Adventists). As there was active interaction between members of the first group, particularly between Methodists and Baptists, their literature was quite similar. However, members of the second group exchanged and printed strictly confessional literature, which for the most part, was not exchanged with other churches. Underground publishers can also be divided on the basis of publishing forms: organizational and self-propelled publishing. Jehovah's Witnesses would be categorized under the first group, in whose case all publishing took place jointly, as an organization and conspiratorially. During the Soviet period, more than 5 million A4-sized pages were printed without anyone getting caught even once.

The Adventist Church was also engaged in joint publishing. A remarkable achievement was the creation of a secret publishing department within the congregation with two committees dealing with the selection of literature, its translation, editing, printing, and the compilation of Bible study material. Regrettably, regular foreign contact was non-existent and original works were randomly obtained from abroad or people resorted to using materials from the pre-occupation period.

Other churches took a more autonomous path (especially among the Baptists and Methodists), where there was a lack of both a coherent joint activity and of limitations on material to be published. Therefore, there were many individual actors, many of whom were pastors who translated and printed what they personally considered interesting. In the 1970s, there was an emergence of different fellowships and youth groups who were very socially active and who gave out various self-compiled periodicals, participated in book binding, printing and distribution and brought new life to the church in general. The sources of foreign

literature were Finnish tourists and members of various missionary organizations who, via the shipway that opened in 1965, brought bibles and other religious literature to Estonia under their clothes. Regular contact was established with these individuals, bringing about a massive and clandestine import of Christian literature into Estonia, from where it was passed on to the entire Soviet Union. In terms of religious literature, Estonia became a transit country, from which hundreds of thousands of copies of spiritual literature passed through.

Baptists from Narva's Russian-speaking group had a special place in the underground publishing of Christian literature, who were publishing Russian-language Bibles, gospels, and songbooks in enormous quantities. They were the so-called underground Baptists, who broke off from the official union in 1961. While practically nobody was imprisoned for the reproduction and distribution of Christian literature, illegal printing was a criminal offense and several of the Baptists in Narva ended up in jail.

Both free-churches and the Lutheran Church stood out with the creation of their own Estonian theological literature, which were reprints of sermons, as well as historical works and self-compiled educational literature, which contributed to the preservation of Estonian theology. The Lutheran Church played an especially important role due to its unique position, which succeeded in preserving its Institute of Theology and obtaining permission to reproduce its own spiritual material. The Institute of Theology's lecturers chose the materials to be printed as needed, after which the books remained in the Institute of Theology's library.

One of the most important reproducers of underground Christian literature was Tarmo Soomere, who was associated with the Lutheran church. At the end of the 1970s, he brought the reproduction of Christian literature to an entirely new level, creating a vast network of organized printers across Estonia, who for a fee, reproduced hundreds of books in the thousands.

The dissemination of Christian literature opens up a very interesting and new angle on religious policy within the Soviet Union. A common motif that arose pertaining to Estonia was Estonia's special status compared to other Soviet republics due to significantly greater religious freedom and from a more relaxed relationship with the local government. Several different reasons have been given by the interviewees, the most important of which is the geographical location of Estonia, namely its proximity to the west and its attraction as a tourist destination, which resulted in the nickname "Sovetskii Zapad" (The Soviet West). It is believed that, as a result, the Soviet Union was able to show the world that they possessed religious freedom. The general opinion of the informants was that the local authorities were simply more reasonable than elsewhere, the same applies to the KGB, who has a firm grasp of

whether the activities of one group of believers or another were truly a threat to the security of the State, which is why they were frequently viewed as minor offenses and were often ignored. Therefore, practically all informants said that they were not directly afraid of the central government, since they were accustomed to merely receiving threats. Based upon the memories of informants, it can be said that persecution and general pressure by the authorities united different churches together and aided in the establishment of interdenominational and ecumenical relations.

Lihlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Immanuel Volkonski,

annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihlitsentsi) enda loodud teose

„Põrandaaluse kristliku kirjanduse levitamine ENSVs“,

mille juhendaja on Atko Remmel,

1.1.reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;

1.2.üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.

2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

3. kinnitan, et lihlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, 09.05.2018